

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“ Magistratura Mərkəzi”

Əlyazması hüququnda

Rəhimov Fərid Eynulla oğlu
“Balans mənfəətinin uçotu və amillər üzrə təhlili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM010000 **“İqtisadiyyat”**

İxtisasın şifri və adı: İİM010002 **“Mühasibat Uçotu və Audit”**

Elmi rəhbər: i.e.n., dos. M.C.Haciyeva

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., prof. Ə. N. Daşdəmirov
“Mühasibat uçotu”

kafedrasının müdiri: i.e.d., prof. S. M. Səbzəliyev

Bakı -2015

PLAN

İşin ümumi xarakteristikası.

FƏSİL 1. Mənfəət və zərərlərin uçotu

1.1. Mənfəət və zərərlər haqqında anlayış və onların təsnifatı.

1.2. Əsas (adi) və sair əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət və zərərlərin uçotu.

1.3. Mənfəət və zərərlər haqqında informasiyaların ucotda və hesabatda açıqlanması.

FƏSİL 2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formalarının beynəlxalq və milli konsepsiyası.

2.1. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatların beynəlxalq formalarının konsepsiyası.

2.2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın beynəlxalq formalarının quruluşu və məzmunu.

2.3. Milli Mühasibat ucotu Standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatının başlıca müddəaları.

FƏSİL 3. Mənfəətin amilli təhlili.

3.1. Mənfəətin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

3.2. Balans mənfəətinin formalaşması, struktru və dinamikasının təhlili.

3.3. Məhsul satışından alınan mənfəətin amilli təhlili

3.4. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili

3.5. Mənfəət və zərərlərin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsi.

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

İşin ümumi xarakteristikası.

Mövzunun aktuallığı. Mənfəət bazar münasibətlərinin necə bir mühüm kateqoriyası kimi müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

O, birincisi müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində alınan iqtisadi faydanın xarakterizə edir. Bununla yanaşı müəssisənin fəaliyyətini bütün aspektlərini mənfəətin köməyi ilə qiymətləndirmək qeyri mümkündür. Belə bir universal göstərici əslində ola bilməz. Məhz buna görə də müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin təhlili zamanı göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Mənfəətin əhəmiyyəti bundadır ki, o son maliyyə nəticəsini əks etdirir. Eyni zamanda mənfəətin kəmiyyətinə və onun dinamikasına müəssisədəki mövcud şəraitdən asılı olan və asılı olmayan amillər təsir göstərir. Müəssisənin fəaliyyətindən kənar təsirlərə bazardakı rəqabət, istehlak olunan material-xammal və yanacaq-energetika resurslarına qoyulan qiymətlərin səviyyəsi, habelə amortizasiya ayırmaları norması aiddir. Məlum dərəcədə müəssisədən aşağıdakı amilləri asılılığına da qeyd edə bilərik: satılmış məhsulların qiyməti və əmək haqqının səviyyəsi, təsərrüfatçılıq səviyyəsi, rəhbərlərin və menecerlərin səlahiyyət dərəcələri, məhsulların rəqabət qabiliyyəti, istehsalın və əməyin təşkili, onun məhsuldarlığı, istehsalat və maliyyə planlaşmasının vəziyyətin və effektivliyi.

Sadalanan amillər mənfəətə bir başa deyil, məhsul satışı və onun maya dəyəri vasitəsilə təsir göstərir.

İkincisi mənfəət stimullaşdırıcı funksiya daşıyır. Onun mahiyyəti bundadır ki, mənfəət eyni zamanda həm maliyyə nəticəsi həm də müəssisənin maliyyə resurslarını başlıca ünsürü hesab olunur. Özünü maliyyələşdirmə prinsipinin real təlimatı alınan mənfəətlə müəyyənləşdirilir. Vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət istehsalın genişləndirilməsi, elmi texniki tərəqqi, müəssisənin sosial inkişafı, işçilərin maddi cəhətdən maraqlandırılması üçün kifayət etməlidir.

Üçüncüsü mənəfət, müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşmasının əsas mənbələrindən birisidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənəfətin rolu çox böyükdür.

Mənəfətin bölgüsü prosesini 2 əsas hissələrə bölmək olar: birincisi dövlət və kommərsiya təşkilatları arasında bölgü, ikincisi müəssisənin sərəncamında qalan hissənin mülkiyyətçilər və əmək kollektivləri arasında bölgü.

Mənəfətin dövlət və kommərsiya təşkilatları arasında bölgü bir başa dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Öz növbəsində müəssisənin sərəncamında qalan mənəfətin bölgüsü konkret sosial – iqtisadi vəziyyətdən asılıdır və dövlət tərəfindən də tənzimlənmə bilər.

Hazırda mənəfətin bölgüsü 4 əsas istiqamət üzrə həyata keçirilir. İlk növbədə təşkilat mənəfətdən vergiləri və digər ayırmaları ödəyir. İkinci istiqamət dedikdə, qanunvericiliyə uyğun surətdə ehtiyat və digər analoji ayırmalara hesab olunur. Büdcəyə ödənişlər və fondlara ayırmalarla birlikdə ümumi məbləğlə mənəfət arasındakı fərq müəssisənin sərəncamında qalan mənəfəti göstərir. Onun bölgüsü üçüncü istiqamət kimi səciyyələnilir. Dördüncü istiqamət dedikdə, mənəfətin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmnin artırılmasının təmin olunması başa düşülür.

Mənəfətin belə bir qaydada bölgüsü liberal xarakter daşıyır və nəzəri cəhətdən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti üçün stimullaşdırıcı rol oynayır. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz bölgü sisteminin tətbiqinin dövlətin və sahibkarlıq strukturlarının bütün problemlərinin həll etdiyini söyləmək hələki tezdir. Bununla yanaşı mənəfətin bölgüsündə iki müxtəlif yanaşmanı düşüncəli surətdə əlaqələndirmək lazımdır:

1. Mənəfətin-dövlət nöqtəyi nəzərindən istifadəsi;
2. Mənəfətin kommərsiya təşkilatlarının mənafələri nöqtəyi nəzərindən istifadəsi.

Bütün yuxarıda sadalananlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin uçotu və təhlili mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi işinə prinsipcə yeni yanaşmalara həsr edilən magistr dissertasiya işinin aktuallığına əyani sübutdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində balans mənfəətin uçotu və təhlilinin daha da təkmilləşdirilməsi üzrə müvafiq təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələrindən asili olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Mənfəətin mahiyyətini və funksiyalarına münasibət bildirmək və açıqlamaq;
- Mənfəət göstəriciləri sistemini öyrənmək və onların uçotunun və təhlilinin ümumi əsaslarını formalaşdırmaq;
- Bazar şəraitində mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsi (istifadəsi) mexanizmini konkretləşdirmək;
- Balans mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin uçotu metodikasının daha da təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq;
- Mənfəəti təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın predmeti. Mənfəətin formalaşması və istifadəsinin uçotu və təhlilinin nəzəri, metodik və praktik məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın ümumi metodologiyası. Aparılan tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamları, habelə Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin gəlirlərin və xərclərin formalaşması, müasir şəraitdə müəssisələrdə mənfəətin formalaşması və istifadəsi mexanizminə dair normativ sənədlər təşkil edir.

Dissertasiya işində həmçinin mənfəətin mahiyyəti və funksiyaları, onun göstəricilərinin formalaşması və istifadəsi metodologiyası problemlərinə dair iqtisadi ədəbiyyatdan da istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, uçotun aparılması və mənfəət üzrə hesabatın tərtib olunması qaydalarını reqlamentləşdirən xüsusi

materiallarından, mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlilə dair ədəbiyyatdan, elmi-praktik konfransların məlumatlarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılması, uçot və hesabat materiallarının işlənilib hazırlanması prosesində abstrakt-məntiqi metodlar, iqtisadi təhlilin metod və priyomları, xüsusən də monoqrafik tədqiqat, qrafik təsvir və s. üsullar tətbiq edilmişdir.

Elmi yenilik. Dissertasiyanın elmi yeniliyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin mahiyyəti və funksiyalarının açıqlanması və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Dissertasiyada əsaslandırılır və sübuta yetirilir ki, mənfəətin mahiyyəti və funksiyaları istehsaldan asılı olmayaraq dəyişilməz qalır. Bununla əlaqədar qeyd olunur ki, mənfəət yeni istiqamət kəsb edir və tədqiqat işi onun kəmiyyətinin aparılması istiqamətlərinə yönəldilmişdir.

Dissertasiyada aparılan tədqiqat əsasında mənfəətin formalaşması, vergiyə cəlb olunması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji yanaşmalar və praktik təkliflər hazırlanmış və formalaşmışdır.

Bazar münasibətlərinin inkişafı və yeni uçot obyektlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotunun prinsipə yeni sxemi verilmişdir. Bu sxem əsasında müəssisə fəaliyyətinin növləri üzrə yeni mühasibat uçotu hesablarında maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotunun metodikası hazırlanmışdır. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə də bəzi təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işində balans mənfəətinin səviyyəsinin, dinamikasının və strukturunun kompleks təhlili aparılmış, onun kəmiyyətinə təsir göstərən amillər müəyyənəndirilmişdir. Xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlilinin qüvvədə olan metodikasına qiymət verilmişdir. Həmin əsasda da balans mənfəətinin formalaşması və istifadəsinin təhlilinin aparılmasına metodiki cəhətdən yeni yanaşmaya cəhd göstərilmişdir. Mənfəət və zərərlər haqda hesabat formasının təkmilləşdirilməsi də dəqqətdən kənar qalmamışdır. İşdə məhsul satışından əldə olunan mənfəətin marjinal mövqə təhlili də verilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Magistrant tərəfindən mənfəətin mahiyyəti və funksiyasına aid edilən nəzəri müddəalar müəssisədə mənfəətin istifadəsi və formalaşmasının əsası kimi qəbul edilə bilər. Uçot və təhlilin belə bir mexanizmin mühüm ünsürü olduğunu hesab etsək, onda hesablanılan təkliflər və tövsiyələr mənfəətin uçotu və təhlili metodikasının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Balans və xalis mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlilinin nəticələri tədqiqat aparılan müəssisədə mənfəətin daha da artırılması ehtiyatlarının artırılmasında mühüm amil kimi qeyd olunmalıdır.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi işin ümumi xarakterindən üç fəsildən, nəticədən və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 81 kompüter səhifəsinə bərabərdir.

Fəsil 1. Mənfəət və zərərlərin ucotu.

1.1. Mənfəət və zərərlər haqqında anlayış və onların təsnifatı.

Mənfəət və zərərlər maliyyə nəticələrinin göstəricisi hesab olunur. Son maliyyə nəticəsində aşağıdakılar əldə oluna bilər:

- mənfəət;
- zərər;
- heç nə (başqa sözlə nə mənfəət nə də zərər)

Mənfəət və zərərlər gəlir və xərclərin müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Buna görə də MMUS 1-ə müvafiq olaraq gəlir və xərclərin mahiyyətini qısa formada araşdıraraq.

MMUS 1-də gəlir belə müəyyənləşdirilir:

“Gəlir – mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır”.

Müvafiq surətdə gəlir əsas və sair gəlirlərə bölünür.

Əsas gəlir – adi (əməliyyat) fəaliyyətindən formalaşır. Yeni Hesablar planında “**əsas əməliyyat gəliri**” kimi adlanır.

Adi fəaliyyətdən gəlir yaxud əsas gəlir müəssisənin müntəzəm fəaliyyəti prosesində aşağıdakı müxtəlif növlərdə yaranır:

- məhsulların və malların satışından;
- xidmət göstərilməsindən;
- podrat müqaviləsinin həyata keçirilməsindən;
- alınan mükafatlardan, faizlərdən, dividendlərdən;
- royaltidən;
- icarə haqqından.

Sair gəlir özlüyündə qeyri-müntəzəm gəliri təcəssüm etdirir və mahiyyətə “əsas gəlir” anlayışına uyğun gəlmir.

Yeni Hesablar Planında sair gəlirlərə aid edilir:

- torpaq, tikili, avadanlıq və sair uzunmüddətli aktivlərin satışından gəlirlər;
- yenidən qiymətləndirmədən gəlir;
- cərimələrdən gəlirlər;
- ötən dövrlərdən gəlirlər;
- ümitsiz borcların bərpasından gəlirlər;
- məzənnə fərqindən gəlirlər və s.

Hesablar Planında maliyyə nəticələrinin uçotu üçün 60 № -li “Gəlirlər” adlı bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Bu bölməyə aid edilir:

- faiz gəliri;
- maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişilməsindən gəlirlər;
- öhdəliklərdən yaranan məzənnə gəlirləri və s.

MHBS - 1- də xərclərə belə tərif verilmişdir:

“Əsərlər – mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin artmasına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır”.

MHBS – 1 xərcləri iki yerə bölünür:

- **əsas xərclər;**
- **sair xərclər.**

Əsas xərclərə - müəssisənin adi, yaxud əsas əməliyyat fəaliyyəti ilə bağlı xərclər aid edilir:

Sair xərclər – müntəzəm surətdə baş vermir və “əsas xərclər” anlayışına uyğun gəlmir.

Yeni Hesabat Planında xərclər aşağıdakı ardıcılıqla sadalanır:

- satışın maya dəyəri (müntəzəm fəaliyyət üzrə xərclər)
- sair əməliyyat xərclər;

- maliyyə xərcləri.

Gəlirlərin və xərclərin mənəfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilməsi fakti gəlir və xərclərin tanınması kimi başa düşülür.

Beləliklə, müəssisənin ötən dövr ərzində maliyyə nəticələri (mənəfəət və zərər) haqqında informasiyası mənəfəət və zərər haqqında hesabatda açıqlanır. Hesabatın ə formasında hesabat dövründə qeydə alınan gəlir və xərclərin bütün növləri tanınmalıdır.

MHBS – 1 - ə uyğun olaraq birinci metod üzrə mənəfəət göstəricisi aşağıdakı funksiyalardan və növlərdən asılı olaraq formalaşır:

- **əsas əməliyyat gəliri;**
  - satışın maya dəyəri;
  - = ümumi mənəfəət;
  - + sair əməliyyat gəlirləri;
  - kommersiya xərcləri;
  - inzibati xərclər;
  - sair əməliyyat;
  - + fəaliyyətin dayandırılmasından mənəfəət;
  - fəaliyyətin dayandırılmasından zərər;
  - = əməliyyat mənəfəəti (zərər);
  - + maliyyə gəlirləri;
  - maliyyə xərcləri;
  - + birgə (asılı) müəssisələrin mənəfəətdə payı;
  - birgə (asılı) müəssisələrin zərərdə payı;
  - = vergiyə cəlbolunadək mənəfəət (zərər);
  - mənəfəət vergisi;
  - = hesabat dövrü ərzində xalis mənəfəət (zərər);

Daha sonra xalis mənəfəətdən azlıqların payı hesablanan dividendlər və s. analoji xərclər çıxılır, yerdə qalan məbləğ **bölüşdürülməmiş mənəfəəti** yaradır.

İkinci metod üzrə mənəfəət göstəricisi aşağıdakı qaydada formalaşır:

Əsas əməliyyat gəlirləri:

- + sair əməliyyat gəlirləri
- hazır məhsulların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın artması
- hazır məhsulların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın azalması
- + müəssisə tərəfindən görülən işlərin kapitallaşdırılması
- istifadə edilən material ehtiyatları
- istifadə edilən material ehtiyatları
- heyət üzrə xərclər
- sair əməliyyat xərcləri
- + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət
- fəaliyyətin dayandırılmasından zərər

= Əməliyyat mənfəəti

- + maliyyə gəlirləri
- maliyyə xərcləri
- + birgə (asılı) müəssisələrin mənfəətdə payı
- birgə (asılı) müəssisələrin zərərdə payı
- = **Vergiə cəlbolunanadək mənfəət (zərər)**
- mənfəət vergisi
- = **Hesabat dövrü ərzində xalis mənfəət (zərər)**
- azlıqların payı (konsolidə edilən hesabatlarda)
- dividendlər
- mənfəətdən sair çıxılmalar
- = **Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)**

1.2. Əsas (adi) və sair əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət və zərərlərin uçotu.

Müəssisə, mənfəətin əsas hissəsini adi əməliyyat fəaliyyətindən, başqa sözlə, məhsul, iş və xidmətlərin habelə fəaliyyətin digər növlərinin satışından götürür.

Malların, məhsulların iş və xidmətlərin satışından alınan mənfəəti müəyyənləşdirmək üçün gəlirlərdən satışın maya dəyərini çıxmaq lazımdır. Bu zaman ƏDV, aksizlər, ixrac rüsumları nəzərə alınmır.

Əsas əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan maliyyə nəticələrini hesablamaq üçün yeni Hesablar Planında 601 “Satış” adlı sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Bu hesab özündə aşağıdakı **6 subhesabı** birləşdirir:

601-1 “Malların satışı”

601-2 “Xidmətlərin göstərilməsi üzrə gəlir”

601-3 “Tikinti müqavilələri üzrə gəlir”

601-4 “Royalti gəliri”

601-5 “Əməliyyat icarəsi üzrə gəlir”

601-6 “Digər əməliyyat gəliri”

Qeyd : Royalti – müəssisələrin uzunmüddətli aktivlərinin (patentlərin, ticarət ticarət nişanlarının, müəlliflik hüquqlarının, kompyuter proqram təminatının və s. oxşar aktivlərin) istifadəsinə görə ödənişləri deməkdir.

Əsas əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan vəsait (gəlir) aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 175 “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 177 “Digər uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 211 “Alıcıları və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

D-T 214 “İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları”

D-T 215 “Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları”

D-T 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əməliyyatlar vasitəsilə müəssisənin əsas əməliyyat fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin nəticələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Eyni zamanda satılmış məhsulların, malların iş və xidmətlərin maya dəyəri uçotda belə qeydə alınır:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 701 № li “Satışın maya dəyəri”

Əgər, **601 № li “Satış”** hesabının kredit dövriyyəsi debet dövriyyəsini üstələyirsə, onda əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan maliyyə nəticələrinə görə mənfəət əldə edilmişdir. Bu əməliyyata aşağıdakı köçürmə tərtib olunur:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əgər, **601 № li “Satış”** hesabının debet dövriyyəsi kredit dövriyyəsini üstələrsə, bu satışdan zərər götürüldüyünü sübut edir və uçotda aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 601 № li “Satış”

Sair əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət və zərəri müəyyənləşdirmək üçün **611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”** adlı hesabdən istifadə edilir.

Hesabın kreditində torpaq, tikili və avadanlıqların, habelə digər uzunmüddətli aktivlərin satışından, ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsindən, əvəzsiz alınan aktivlərdən, müsbət məzənnə fərqlərindən və s. alınan gəlirlər, debetində isə sair əməliyyatlar üzrə xərclər əks etdirilir.

Sair əməliyyat gəlirləri eyni adlı sintetik hesabın tərkibində açılan aşağıdakı subhesablar vasitəsilə rəsmiləşdirilir.

611-1 “Torpaq, tikili, avadanlığın və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər”

611-2 “Yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər”

611-3 “Əvəzsiz olaraq alınmış aktivlər”

611-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

611-5 “Keçmiş illər üzrə gəlirlər”

611-6 “Ümitsiz borcların bərpası”

611-7 “Silinmiş ehtiyatların bərpası”

611-8 “Məzənnə fərqləri üzrə gəlirlər”

Sair əməliyyatlar üzrə xərclər əvvəlcə **731 “Sair əməliyyat xərcləri”** adlı hesabın tərkibində açılan aşağıdakı subhesablarda toplanılır:

731-1 “Torpaq, tikili, avadanlığın və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər”

731-2 “Yenidən qiymətləndirmədən xərclər”

731-3 “Qiymətdən düşmə üzrə xərclər”

731-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

731-5 “Keçmiş illər üzrə xərclər”

731-6 “Şübhəli və ümitsiz borclar üzrə xərclər”

731-7 “Aktivlərin dəyərinin azalması üzrə düzəlişlər”

Daha sonra belə əməliyyatlar üzrə xərclər aşağıdakı yazılmış vasitəsilə qeydə alınır:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

611 № li hesabın kredit dövriyyəsinin debet dövriyyəsinə üstələməsi mənfəəti əks etdirir:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əksinə 611 № li hesabın debet dövriyyəsi kredit dövriyyəsinə üstələrsə, bu alınan zərəri göstərir:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

Misal 1 . Torpaq sahəsi satılmışdır. Onun balans dəyəri 20 000 manat təşkil edir. Satışdan 25 000 manat məbləğində gəlir götürülmüşdür. Çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra torpaq sahəsinin satışından 3000 manat mənfəət əldə edilmişdir:

25 000 man. – 20000 man. – 2000 man. = 3000 man.

Yuxarıda əməliyyatlar uçotda belə əks etdirilir:

1) D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 25000 manat

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri” – 25000 manat

2) D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” – 2000 manat

K-T 538 № li “Digər qısamüddətli kredit borcları” – 2000 manat

3) D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” – 20000 manat

K-T 111 – 1 № li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” hesabının “Torpaq – Dəyər” subhesabı – 20000 manat

4) D-T 611 № li hesabın 1-ci “Torpaq, tikili və avadanlıqların və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər” subhesabı – 20000 manat

K-T 731 № li hesabın “Torpaq, tikili və avadanlıqların və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər” subhesabı – 20000 manat

5) D-T 611 № li hesabın 1-ci subhesabı – 20000 manat

K-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” hesabının 1-ci subhesabı – 20000 manat

6) D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabının 1-ci subhesabı – 3000 manat

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)” – 3000 manat

Müsbət məzənnə fərqləri uçot obyektindən asılı olaraq aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiyyətə salınır:

D-T 151 № li “Asılı müəssisələrə investisiyalar”

D-T 152 № li “Birgə müəssisələrə investisiyalar”

D-T 182 № li “Uzunmüddətli verilmiş borclar”

D-T 225 № li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentliyi”

D-T 221 № li “Kassa”

D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları”

D-T 224 № li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları”

D-T 244 № li “Təhtəlhesab məbləğlər”

K-T 611№ li “Sair əməliyyat gəlirləri”

Mənfi məzənnə fərqləri isə əksinə aşağıdakı mühasibat yazılışlarının köməyi ilə qeydə alınır:

D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 152 № li “Birgə müəssisələrə investisiyalar”

K-T 182 № li “Uzunmüddətli verilmiş borclar”

K-T 225 № li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri”

K-T 221 № li “Kassa”

K-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 224 № li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları”

K-T 244 № li “Təhtəlhesab məbləğlər”

Daha sonra 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabı debetləşir, 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” hesabı kreditləşir.

1.3. Mənfəət və zərərlər haqqında informasiyaların ucotda və hesabatda açıqlanması.

Maliyyə fəaliyyətindən mənfəət və zərərlər 631 № li “Maliyyə gəlirləri” və 75 № li “Maliyyə xərcləri” adlı hesablarında uçota alınır. 631 № li “Maliyyə gəlirləri” hesabında bunlar əks etdirilir:

Verilən borclardan və digər qısamüddətli maliyyə investisiyalarından gəlirlər, başqa sözlə istiqarzlara və səhmlərə investisiyalar, maliyyə alətlətinin ədalətli dəyərlərinin dəyişilməsindən gəlirlər, fazi xərcləri və sair maliyyə gəlirləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnı fərqlərindən gəlirlər və sair maliyyə gəlirləri.

Misal 2. Digər müəssisəyə 100000 manat məbləğində 6 ay müddətinə borc verilməmişdir. Borcun illik faiz dərəcəsi 10 % təşkil edir. 6 ay ərzində hesablanan faiz 500 manata bərabərdir:

$$100000 * 0,10 \% * 6 \text{ ay} : 12 = 5000 \text{ manat}$$

Yuxarıdakı əməliyyatlardanirəli gələn mühasibat köçürmələri tərtib edək:

1. D-T 233 № li “Qısamüddətli verilən borclar” – 100000 manat
K-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 100000 manat
2. D-T 233 № li “Qısamüddətli verilən borclar” – 5000 manat
K-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri” hesabının 1-ci “Fazi gəliri” subhesabı
5000 manat

Misal 3. Müəssisə 50 000 manat məbləğində qısamüddətli bank krediti almışdır. Kreditin illik faiz dərəcəsi 12-yə bərabərdir. Kredit bir ilə nəzərdə tutulur. Bir il ərzində hesablanılan faiz 6000 manat təşkil edir:

$$50\ 000 \text{ manat} * 0,12 * 1 \text{ il} = 6000 \text{ manat}$$

Göstərilən əməliyyatların mühasibat hesablarında əks etdirilməsi sxemi belədir:

1. D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 50000 manat
K-T 501 № li “Qısamüddətli bank kreditləri” – 50000 manat
2. D-T 751 № li “Maliyyə xərcləri” hesabının 1-ci “Fazi gəliri” subhesabı – 6000 manat
K-T 537 № li “Faiz üzrə qısamüddətli kreditor borcları” - 6000 manat

Ümumi maliyyə nəticələrinin uçotu üçün 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

Adi (əsas) əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət formalaşdıqda, aşağıdakı köçürmə tərtib edilir:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Sair əməliyyat fəaliyyətindən formalaşan mənfəət mühasibat hesablarında aşağıdakı kimi əks etdirilir:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Müəssisə, maliyyə fəaliyyətindən mənfəət götürdükdə isə belə köçürmə tərtib olunur:

D-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əgər göstərilən fəaliyyət növləri zərərlə başa gəlsə, onda əks köçürmə yazılır:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 601 № li “Satış”

K-T 611 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri”

Hər bir müəssisə mənfəət və zərər haqqında hesabatda və ya onun qeydlərində xərclərin funksiyasına və ya məsrəflərin xarakterinə əsaslanan təsnifatından istifadə edərək xərclərin təhlilini təqdim etməlidir.

Xərc maddələri sabitlik, proqnozlaşdırma və gələcək iqtisadi səmərə yaradacaq potensial imkan faktorları kimi bir-öbirindən fərqlənən komponentləri ayırmaq məqsədilə yarım maddələrə bölünür. Bu informasiya iki üsuldən birinin istifadəsi ilə təqdim edilir.

Birinci təhlil metodu – məsrəflərin xarakteri metodu adlanır. Xərclər, Mənfəət və Zərər haqqında Hesabatın xarakterinə (məs., tikili və avadanlıqların amortizasiyası, istifadə edilmiş materialların dəyəri, nəqliyyat xərcləri, əmək haqqı və məvacib, reklam xərcləri) görə birləşdirilir və müəssisənin müxtəlif funksiyaları üzrə bölüşdürülür.

İkinci təhlil metodu – xərclərin funksiyası metodu və ya satışın maya dəyəri metodu adlanır. Burada xərclərin funksiyasına müvafiq olaraq satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri və inzibati xərclər kimi təsnifləşdirilir.

Xərcləri funksiyasına görə təsnifləşdirilən müəssisələr, xərclərin xarakteri barədə əlavə informasiyaların , o cümlədən maddi qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya xərcləri və işçi heyətinin saxlanması üzrə xərcləri açıqlamalıdır.

Müəssisə, Mənfəət və Zərər haqqında hesabatda və onun qeydlərində maliyyə hesabatının əhatə etdiyi dövr ərzində elan və ya təklif edilmiş səhmlər üzrə dividendlərin məbləğini açıqlamalıdır.

II FƏSİL. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formalarının beynəlxalq və milli konsepsiyası.

2.1. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatların beynəlxalq formalarının konsepsiyası.

Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtib olunmasına iki əsas yanaşma (format) mövcuddur:

Birincisi xərc ünsürləri üzrə istehsal xərclərinin açıqlanmasına əsaslanır;

İkincisi isə məhsulların maya dəyərində istinad edir. Hər iki format tamamilə eyni nəticələr əldə etməyə imkan yaradır, lakin maliyyə nəticələrinin formalaşması haqda məlumatları müxtəlif cür açıqlayır.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatda mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası

Xərclərin formatı (birinci format)		Maya dəyərinin formatı (ikinci format)	
Satışdan daxil olanlar (+)	16800	Satışdan daxil olanlar (+)	16800
İstehsal xərcləri:			
Materiallar (+)	(5000)	Satılmış məhsulların maya	

Əmək haqqı (-)	(6000)	dəyəri (-)	(8500)
Amortizasiya (-)	(1000)	İdarə etmə xərcləri (-)	(2700)
Sair xərclər (-)	(1200)	Kommersiya xərcləri (-).....	(1300)
Hazır məhsullar və bitməmiş istehsal ehtiyatlarının maya dəyəri:			
İlin əvvəlinə (-)	(2500)		
İlin axırına (+)	3200		
Əməliyyat mənfəəti	4300	Satışdan əməliyyat nəticələri (-, +)	4300
Sair daxil olanlar və zərərlər (+)	(1500)	Sair daxil olanlar və zərərlər (+)	(1500)
Sair xərclər və xərclər (-)	(2800)	Sair xərclər və xərclər (-)	(2800)
Ümumi balans mənfəəti	3000	Ümumi balans mənfəəti	3000
Mənfəətdən vergi	(1000)	Mənfəətdən vergi	(1000)
Xalis mənfəət	2000	Xalis mənfəət	2000

Xərc forması üzrə əməliyyat mənfəəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Adi təsərrüfat fəaliyyəti zamanı satışdan, kirayədən və icarədən əldə olunan gəlirlər;
  - hazır məhsulların və malların satışı;
  - lüzumsuz xammalın, köməkçi və digər materialların, tullantıların, yarımfabrikatların və əlavə məhsulların satılması;
  - müəssisənin göstərdiyi xidmətlərdən, satılmış mallara görə sığorta ödənişlərindən gəlirlər;
  - lisenziya ödənişlərindən, faizlərdən və dividendlərdə gəlirlər. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına görə onlar satışdan gəlirlərin tərkibinə daxil edilir;

- gəlirlər, malların dəyərinə daxil edilən dövriyyə vergisi məbləğində, həmçinin alıcılardan malların geri qaytarılması dəyərində azalmağa meyl edir.
2. Hazır məhsulların və bitməmiş istehsalatın ehtiyatlarda baş verən dəyişikliklər hesabat işinin əvvəlinə və axırına qalıqların fərqi kimi hesablanılır.
  3. Müəssisədə xammallaşdırılan və xüsusi ehtiyaclar üçün yerinə yetirilən işlər: müəssisənin özünün hazırladığı avadanlıqlar, maşın və avadanlıqların istismara verilməsi üzrə xərclər, müəssisənin rekonstruksiyası və genişləndirilməsi işlərinə çəkilən xərclər.
  4. Təsərrüfat fəaliyyətindən gəlirlərin sair növləri – müəssisə üçün qeyri-tipik sayılan sair satışdan gəlirlər (1-ci mövqeyə düşmənlər):
    - təsərrüfatdan çıxan əsas kapitaldan gəlirlər, əsas vəsaitlərin qiymətlərinin artırılması, qiymətli kağızların satılması;
    - xərclərin və zərərlərin ödənilməsi;
    - valyutadan və valyuta əməliyyatlarından məzənnə əməliyyatı;
    - pul köməyindən gəlirlər.
  5. Xammal və materialların dəyəri: xammala, istehsalat və köməkçi materiallara, təmizləyici və sürtgü materiallarına, laboratoriya və dəftərxana materialları. Kənardan alınan sənaye xarakterli işlərə elektrik, istilik və digər enerji növlərinin əldə olunmasına, xammalın emalına və s. çəkilən xərclər.
  6. İşçi heyətinin əmək ödənişinə çəkilən xərclər: əmək haqqı və akladlar, görülən işlərə görə mükafatların bütün növləri, müxtəlif pul ödəncələri, sosial təminatla çəkilən xərclər, pensiya və tibbi təminatla çəkilən xərclər, pensiya fonduna məcburi ödəmələr və i.a.;
  7. Uzunmüddətli istismar olunan material və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin ödənilməsinə silinən amortizasiya ayırmaları və digər məbləğlər.

8. Sair istismar xərcləri: reklam, fraxt, ezamiyyə, komisyon, poçt – teleqraf, telefon və rabitə tip digər növlərinə çəkilən xərclər, daxili inzibati – idarə xərcləri, müxtəlif silinmələr, lisenziya ödənişləri, auditor xidmətləri və i.a.

Satışdan əməliyyat nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün 1-4 mövqe üzrə bütün gəlirləri cəmləmək və 5-8 mövqelər üzrə xərclərin cəmini çıxmaq lazımdır.

Xərclərin formatı üzrə tərtib olunan hesabat şərti formanın materiallarının əsasında aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.2.):

1. Satış üzrə dövriyyə adi təsərrüfat fəaliyyətindən malların satışından gəlirləri, lüzumsuz material ehtiyatlarının, xüsusi yarımfabrikatların satışından gəlirləri birləşdirir. Məhsul ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın dəyərindəki dəyişikliklər nəzərə alınmır.
2. Satılmış məhsulların. Malların və xidmətin maya dəyəri: satılmış məhsulların və göstərilən xidmətlərin istehsal maya dəyəri, istehsal sferasına aid edilən istehsalat üstəlik xərcləri və digər xərclər, yeni məhsulların dəyəri, maya dəyərində daxil edilən faizlər və vergilər.
3. Satışdan əldə olunan ümumi əməliyyat nəticələri (mövqe 1 – mövqe 2).
4. Kommersiya xərcləri: satışla əlaqədar olan xərclər aid olunduqları dövrə aid edilir. Kommersiya xərclərinə təchizat, reklam, marketinq, agentlik şəbəkəsi təchizatın genişləndirilməsi şöbələrinin xərcləri də daxildir.
5. Hesabat dövrünə görə inzibati – idarə xərcləri.
6. Satışdan əməliyyat maliyyə nəticələri: mövqe 3- mövqe 4- mövqe 5 = mövqe 6.
7. Mənfəət və zərərlər haqda hesabatda daxil edilən sair gəlirlər və xərclər (satış üzrə əməliyyatla bilavasitə əlaqəsi olmayan və xərclər):

Cədvəl 2.2.

Xərc formatı üzrə tərtib olunan hesabatın müxtəlif göstəriciləri

Göstəricilər	Məbləğ man.
Satış üzrə dövriyyə	1091000
Hazır məmulatların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın həcminin dəyişilməsi	1600
Xammal və sərf olunan materiallar	(9000)
Kənara sair ödənişlər	(46790)
İşçi heyətinə xərclər	
Əmək haqqı və okladlar	(560050)
Sosial təminat xərcləri	(670050)
Amortizasiya ayırmaları	(30500)
Əsas fəaliyyətdən mənfəət	255260
Əsas kapitala sair investisiyadan gəlirlər	2000
Faizlər və analoji ödənişlər	234660
Vergi çıxılanadək adi fəaliyyətdən mənfəət	(24000)
Adi fəaliyyətdən mənfəətdən vergilər	(210660)
Dividentlər	(15000)
İl ərzində bölüşdürülməmiş mənfəətlər	195660

- digər təşkilatlarda və digər uzunmüddətli investisiyalarda payla iştirakdan gəlirlər: dividendlər, yoldaşlıq mənfəətində iştirak esuzalar üzrə faizlər, istiqrazlardan gəlirlər və i.a.;
- sair faizlər və gəlirlər: kredit müəssisələrinə qoyuluşlar üzrə faizlər, dövriyyə borc öhdəlikləri və veksellər, məzənnə fərqi və s.

Ümumi maliyyə nəticəsi aşağıdakı sxem üzrə hesablanır:

- vergiyə cəlb olunanadək ümumi mənfəət (+);
- qeyri-tipik gəlirlər (xərclər) (+,-);
- sair vergilər (-).

Aşağıdakı cədvəldə maya dəyəri formatı üzrə tərtib olunan hesabat forması verilmişdir (cədvəl 2.3):

Maya dəyəri formatı üzrə tərtib olunan hesabatın müxtəlif göstəriciləri

Göstəricilər	Məbləğ min man.
Satış üzrə dövriyyə	1515
Satılmış məhsulların maya dəyəri	(900)
Ümumi əməliyyat mənbəyi	615
Məhsulların təchizat xərcləri	(100)
İnzibati – idarə xərcləri	(90)
Əsas fəaliyyətdən gəlirlər	425
Əsas kapitalla sair investisiyadan gəlirlər	20
Sair faizlər və gəlirlər	10
Alınası faizlər və analogi ödənişlər	(65)
Vergi çıxılanadək adi fəaliyyətdən mənfəət	390
Adi fəaliyyətdən mənfəətdən vergilər	(141)
Vergi çıxıldıqdan sonra əsas fəaliyyətdən mənfəət	249
Ödənilən və təklif olunan dividendlər	(60)
İl ərzində bölüşdürülməmiş mənfəət	189

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında mənfəət və zərərlər haqda hesabatların nümunələri verilmişdir və biz onları nəzərdən keçirəcəyik.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın ətraflı şəkildə açıqlaması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.3).

Qeyd. Bir xətlə qeyd “müsbət” yaxud “mənfi” işarəni nəzərə almaqla göstəricilərin cəmlənməsi deməkdir. İki xətlə qeyd isə bütün hesablamaların sonunu göstərir.

Hazır məhsulda və bitməmiş istehsalda dəyişiklik istehsal xərclərindəki dəyişikliyi əks etdirir.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (xərc formatı) açıqlanması

Göstəricilərin adı	Hesabat dövrü ərzində	Keçən il ərzində
Satışdan vəsait (satışdan ümumi gəlir)	x	x
Sair əməliyyat gəlirləri	x	x
Hazır məhsulun ehtiyatlarında və bitməmiş istehsalda dəyişiklik (+,-)	(x)	(x)
Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən və kapitallaşdırılan işlər	x	x
İstifadə olunan xammal və materiallar	(x)	(x)
Əmək haqqı		
Amortizasiya ayırmaları	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
Əməliyyatlarda mənfəətin yekunu	<u>x</u>	<u>x</u>
Maliyyələşmə xərclər	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər	(x)	(x)
Vergilər çıxılanadək mənfəət	<u><u>x</u></u>	<u><u>x</u></u>

Əgər, hazır məhsulun ehtiyatlarında və bitməmiş istehsalda göstərilən həqiqi xərclər azalmışdırsa, onda satılmış məhsula çəkilən istehsal xərcləri artmışdır. Əgər əksinə, həmin ehtiyatlar artmışdırsa, onda satılan məhsullara istehsalat xərcləri aşağı düşmüşdür. Hesabatda dəyişikliyin məbləği bilavasitə satışdan alınan vəsaitdən sonra göstərilmişdir. Bu heç də o demək deyildir ki, həmin məbləğ gəlirlərə aid edilir. Bütün hallarda təqdim edilmə formasından asılı olmayaraq satışa çəkilən xərclər düzəlişə məruz qalır. Azlıqların payı səhmlərin digər sahiblərinin mənfəətini göstərir (onların payı nizamnamə kapitalının 50 %-dən az olur).

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (maya dəyəri formatı) ətraflı şəkildə açıqlaması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (maya dəyəri formatı) açıqlanması

Göstəricilərin adı	Hesabat dövrü ərzində	Keçən il ərzində
1	2	3
Satışdan vəsait (satışdan ümumi gəlir)	x	x
Satılan maya dəyəri	<u>x</u>	<u>x</u>
Ümumi mənfəət	<u>x</u>	<u>x</u>
Sair əməliyyat gəlirləri	<u>x</u>	<u>x</u>
Yayım xərcləri (kommersiya xərcləri)	(x)	(x)
İdarə etmə xərcləri	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	<u>(x)</u>	<u>(x)</u>
Əməliyyatlardan mənfəət (əməliyyat mənfəəti)	<u>x</u>	<u>x</u>
Maliyyələşmə xərclər	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər	<u>x</u>	<u>x</u>
Vergilər çıxılanadək mənfəət	<u>x</u>	<u>x</u>
Mənfəətdən vergi hesablanmışdır	(x)	(x)
1	2	3
Vergilər çıxıldıqdan sonra mənfəət		
Azlıqların payı	(x)	(x)
Adi fəaliyyətdən xalis mənfəət	x	x
Fövqəladə halların nəticələri	<u>x</u>	x
Dövr ərzində xalis mənfəət	<u><u>x</u></u>	<u><u>x</u></u>

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın göstəricilərinin adları, maddələrdin və digər rubrikaların sayı müəssisə tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların xarakterindən asılı olaraq dəyişikliyə uğraya bilər.

2.2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın beynəlxalq formalarının quruluşu və məzmunu.

Maliyyə nəticələri - hesabat dövrü ərzində mənfəət və zərərlər – hər hansı bir müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm göstəricilərindəndir. Təsərrüfat cəmiyyətləri üçün onların fəaliyyətlərinin ümumi maliyyə nəticəsi deyil, xalis və bölüşdürülməmiş mənfəət göstəriciləri əsas satılır. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda olan mənfəətin formalaşması və istifadəsi haqqında məlumatlar müəssisənin maliyyə hesabatının mühüm tərkib hissəsidir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat forması son illərdə müxtəlif ölkələrdə xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Hazırda bir sıra MDB ölkələrində istifadə olunan mənfəət və zərərlər haqda 2 saylı hesabat istifadə üçün daha kompakt və əlverişli olmuş, öz məzmununa görə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının mətləblərinə tamamilə yaxınlaşmışdır. Həmin ölkələrdə tətbiq olunan mənfəət və zərərlər haqqında hesabat analitik prinsip üzrə dörd informasiya zona bölünmüşdür.

Həmin informasiya zonalarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək (cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

1-ci zona. Malların, məhsulların işi və xidmətlərin satışı.

Göstərici	Sətrin kodu	Məzmunu
Malların, məhsulların işi və xidmətlərin satışından vəsait (ƏDV, aksizlər və analoji məcburi öhdəliklər)	010	Satın alınan malların, hazır məhsulların, təhvil verilmiş iş və xidmətlərin tam maya dəyəri: <u>azaldılan məbləğlər:</u> əlavə dəyər vergisi; aksizlər;

		ixrac rüsumu; radioqəbuledici və televizorların topdansatış qiymətinə əlavələr (büdcəyə köçürüləsi); digər məcburi ödənişlər.
Malların, məhsulların iş və xidmətlərin satış maya dəyəri	020	Satılmış malların alış maya dəyəri (tədavül xərcləri bu göstəriciyə daxil edilmir) Satılmış hazır məhsulların, təhvil verilmiş iş və xidmətlərin istehsalat həqiqi maya dəyəri (kommersiya xərcləri bu göstəriciyə daxil edilmir) 040-cı sətirdə göstərilən “İdarəetmə xərcləri”, satılmış məhsulların, iş və xidmətlərin istehsal maya dəyərində daxil edilmir
Kommersiya xərcləri	030	“Kommersiya xərcləri” hesabında qeydə alınan satılmış hazır məhsullara, iş və xidmətlərə aid edilən xərclər. “Tədavül xərcləri” hesabında qeydə alınan satın alınmış malların satılmasına aid edilən xərclər.
İdarəetmə xərcləri	040	Kalkulyasiya hesabları arasında bölüşdürülməmiş “Ümumtəsərrüfat xərcləri” hesabında qeydə alınan xərclər (əgər belə xərclərin bölüşdürülməsi müəssisənin uçot siyasətində nəzərdə

		tutulmuşdursa)
Satışdan mənfəət (zərər)	050	010 – 020 – 030 – 040-cı sətirlər üzrə hesablaşmalar. Plyus işarə ilə nəticə mənfəəti, minus işarə ilə nəticə isə zərəri göstərir.

- 1) 010-cu sətirdəki satışdan vəsait malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışı anını göstərir. Bu zaman əvvəlcədən bağlanmış müqavilələr əsas sayılır.
- 2) Əgər məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri uçotda normativ (plan) maya dəyəri ilə əks etdirilirsə, onda faktik maya dəyərinin uçotdan kənarlaşması 020-ci sətirdə qeyd olunmalı və tənzimlənməlidir.
- 3) Kommersiya xərcləri və tədavül xərcləri satışa aid edilən məbləğdə hesabatda 030-cu sətirdə əks etdirilir. Satışdan vəsait əldə edilmədikdə, bu xərclər hesabatda göstərilir. Onlar müəssisənin əmlakını tərkibində qalır və balansın bitməmiş istehsal məsrəfləri maddəsini artırır.
- 4) Ümumtəsərrüfat xərcləri hər ay 601 “Satış” hesabına tam həcmdə silinir (əgər belə bir qayda müəssisənin uçot siyasətində nəzərdə tutulmuşdursa). Satışdan vəsait əldə olunmadıqda ümumtəsərrüfat xərcləri balansın aktivində gələcək dövrlərin xərcləri maddəsində əks etdirilir.

Əgər, müəssisənin uçot siyasətində ümumtəsərrüfat xərclərinin kalkulyasiya hesabları üzrə bölgüsü nəzərdə tutulmuşdursa, onda bu xərclərin bir hissəsi satışın maya dəyərində daxil edilir (020).

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın 1-ci zonası 601 sayılı hesab əsasında doldurulursa, 2-ci və 3-cü zonalar 801 sayılı hesabın, 4-cü zonası isə 81 sayılı hesabın məlumatları əsasında doldurulur (cədvəl 2.6):

Cədvəl 2.6

2-ci zona. Digər təsərrüfat əməliyyatlarından gəlirlər

Göstərici	Sətrin kodu	Məzmunu
Alınası faizlər	060	İstiqrazlar, veksellər, depozit hesabları üzrə hesablanılan (alınan) faizlər “Mənfəət və zərərlər” hesabında əks etdirilən sair faizlər
Digər təşkilatlarda payla iştirakdan gəlirlər	080	Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına, maliyyə qoyuluşlarına payla iştirakdan gəlirlər (dividentlər).
Digər əməliyyat gəlirləri	090	Əsas vəsaitlərin, digər əmlakın, qiymətli kağızların və valyutanın satışından gəlirlər (ƏDV çıxılmaqla). Əsas vəsaitlərin və az qiymətli əşyaların ləğv edilməsindən daxil olan əmlakın dəyəri. Əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər. Müsbət məzənnə fərqləri ləğv edilmiş istehsalat sifarişlərinə görə dayandırılan istehsal güclərinə çəkilən xərcləri əvəzinin daxil olunması.
Ödəniləsi faizlər	070	80 “Mənfəət və zərərlər” hesabına aid edilən ödənmək üçün hesablanılan faizlər. Müasir mühasibat uçotunda faizləri alınan

		borcların məqsədli təyinatını nəzərə almaqla belə əks etdirməyə cəhd göstərilir: cari əməliyyatlar üzrə-maya dəyərində; kapital qoyuluşu üzrə - əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və s. dəyərinin artırılmasına.
Digər əməliyyat xərcləri	100	Çıxdaş olunan əsas və qeyri-maddi aktivlərin qalıq dəyəri. Satılan əmlakın, qiymətli kağızların və valyutanın dəyəri. İcarə əməliyyatları üzrə xərclər. Ləğv olunan istehsalat sifarişlərinə çəkilən xərclər. Mənfi kurs fərqləri. Maliyyə nəticələri hesabına hesablanmış vergi və rüsumlar.

Cədvəl 2.7

3-cü zona. Satışdan kənar sair gəlirlər və xərcləri.

Göstəricilər	Sətrin kodu
<u>Satışdan kənar sair xərclər</u> İstehsalat ehtiyaclarının, malların və hazır məhsulların qiymətlərinin aşağı salınmasından itkilər. Kənar səbəblər üzündən boş dayanmalardan kompensasiya	130

<p>olunmamış itkilər.</p> <p>Şübhəli borclar üzrə hesablanılan ehtiyatlar.</p> <p>Debitor borcların və digər real olmayan borcların silinməsindən itkilər.</p> <p>Qəbul olunmuş cərimələr, peniyalar və təsərrüfat müqavilələri üzrə zərərlərin ödənilməsi.</p> <p>Keçən illərin əməliyyatları üzrə hesabat ilində aşkara çıxarılan zərərlər.</p> <p>İnventarlaşma zamanı aşkara çıxarılan əmlakın əksik gəlməsinin silinməsindən zərərlər.</p> <p>Borclunun imkansızlığı üzündən borcların silinməsindən zərərlər.</p> <p>Təbii fəlakətdən, yanğından, qəzadan və digər fəvqəladə hadisələrdən itkilər.</p> <p>Tari ilə əlaqədar əməliyyatlardan zərərlər.</p>	
<p><u>Satışdan kənar sair gəlirlər</u></p> <p>İddia müddəti ötmüş kreditor borclarının və deponentlərin silinməsindən gəlirlər.</p> <p>Əvvəllər silinən debitor borclarının ödənilməsindən daxil olmalar.</p> <p>Şübhəli borclar üzrə istifadə olunmayan ehtiyatların bərpası.</p> <p>Borclu tərəfindən qəbul edilən cərimələr, peniyalar və təsərrüfat müqavilələrinin pozulmalarına görə sanksiyalar.</p> <p>Kənar təşkilatların vurduğu ziyanın ödənilməsindən daxil olmalar.</p> <p>Hesabat ilində aşkara çıxarılan ötən illərin mənfəəti.</p> <p>Təbii fəlakətdən, yanğından və digər fəvqəladə hadisələrdən baş verən zərərlərin sığorta orqanları, habelə digər mənbələr hesabına ödənilməsi.</p>	120

İnventarlaşma prosesində aşkara çıxarılan əmlakın artıq gəlməsinin uçota qəbul olunan dəyəri.	
---	--

Cədvəl 2.8

4-cü zona. Mənfəətdən vergi və yayındırılmış vəsait

Göstərici	Sətirin kodu	Məzmunu
Mənfəətdən vergi	150	İlin əvvəlində büdcənin xeyrinə hesablanılan müəssisənin mənfəətindən vergi
Yayıdırılan vəsait	160	Təmiz mənfəətdən, habelə istehlak və yığım fondlarından ehtiyat fondlarına ayırmalar
		Xeyirxah məqsədlərə ayırmalar İstehlak və sosial ehtiyaclara xərclər (əgər müəssisə müvafiq fondlar yaratmırsa) Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığının tamamlanmasına ssuda üzrə faizlər. Cərimə sanksiyalarının ödənilməsinə xərclər: ekologiya və sanitariya normalarının pozulmasına görə; vergiyə cəlb olunmaya görə; qiymətlərin əsassız

İllik maliyyə hesabatlarına əlavələrdə aşağıdakı məsələləri izah etmək və açıqlamaq zəruridir:

- a) məhsul satışından gəlirlərin mənfəətin və daha böyük kommersion əməliyyatlarının dəyişilməsi səbəblərini;

- b) investisiyalardan və faizlərdən gəlirləri;
- c) faiz ödəmələrini;
- d) uzun müddət istifadə olunan maddi əmlakla əməliyyatları və həmin əməliyyatlar üzrə itkilər;
- e) nisbətən əhəmiyyətli satılan satışdan kənar gəlirləri və zərərləri, o cümlədən qeyri-tipik maddələri;
- f) təsadüfi hadisələrin səbəblərini;
- g) uçot siyasətində baş verən dəyişikliklər müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini;
- h) ödənilməmiş zərərlərin baş vermə səbəblərini, onun gələcəkdə örtülməsi imkanları və s.

Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtib edilməsinə dair iki əsas yanaşma təşəkkül tapmışdır. Birinci yanaşma (format) xərc ünsürləri üzrə istehsal məsrəflərinin açıqlanmasına, ikincisi isə məhsulların maya dəyərində əsaslanır. Hər iki format maliyyə nəticələrinin formalaşması haqda məlumatları müxtəlif cürə açıqlasa da, tamamilə eyni nəticələr almağa imkan verir.

Dediklərimizi aşağıdakı sxemdən görmək mümkündür (cədvəl 2.9)

Cədvəl 2.9

Maliyyə nəticələri haqda hesabatda mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası

Satışdan gəlir		Satışdan gəlir		
Maya dəyəri	Mənfəət	Xərclər	Ehtiyatların dəyişməsi	Mənfəət
Maya dəyəri formatı Birinci format		Xərclərin formatı İkinci format		
Satışdan daxil olmalar (+)	3360	Satışdan daxil olmalar (+)	+860	
İstehsal xərcləri:		Satılan məhsulların maya dəyəri (-)	1700	
Materiallar (-)	1000			
Əmək haqqı (-)	1200	Ümumtəsərrüfat xərcləri (-)	540	

Amortizasiya (-)	200		
Sair xərclər (-)	240	Kommersiya xərcləri (-)	260
Hazır məhsul ehtiyatlarının bitməmiş istehsalın maya dəyəri:		Satışdan əməliyyat nəticələri (+)(-)	+860
İlin əvvəlinə (-)	500		
İlin axırına (+)	640		
Əməliyyat mənfəəti	+860		
Başqa gəlirlər və daxil olmalar (+)	300	Başqa gəlirlər və daxil olmalar (+)	300
Başqa xərclər və zərərlər (-)	560	Başqa xərclər və zərərlər (-)	560
Ümumi balans mənfəəti	+600	Ümumi balans mənfəəti	+600
Mənfəətdən vergi	400	Mənfəətdən vergi	400

2.3. Milli Mühasibat ucotu Standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatının başlıca müddələri

“Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” Standartın 41-ci maddəsində maliyyə hesabatlarının komponentləri dörd ayrı-ayrı hesabatlardan, habelə ucot siyasəti və izahlı qeydlərdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Bu hesabatlar muhasibat balansı, mənfəət və zərər haqqında hesabat, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan ibarətdir. Standartın 3-cü, 4-cü və 5-ci əlavələrində Balans hesabatının və Mənfəət və zərər haqqında hesabatın müəssisələr tərəfindən tətbiq edilməsi lazım olan formaları göstərilir. Bu Standartın məqsədləri ucun hec bir digər format qəbul edilmir.

Standartın 42-ci maddəsinə əsasən maliyyə hesabatlarının formaları dəqiq müəyyən edilməklə həmin hesabatlar dərc olunmuş sənədin daxilində digər informasiyadan ayrı göstərməlidir.

Məsələn, muəssisə, onun keçmiş fəaliyyət dövrünün icmalından ibarət olan illik hesabatını, gələcək il ucun proqnoz hesabatını, cari il ucun maliyyə hesabatını, 5 illik əsas nəticələrin xulasəsini və muəssisənin səhmdarlarının iclasa çağırılmaları haqqında bildirişi hazırlaya bilər. Belə olan halda, maliyyə hesabatları ona aid izahlı qeydlərlə birlikdə bütün yuxarıda göstərilən informasiyadan ayrılmalıdır.

muəssisə illik maliyyə hesabatlarını müvafiq olaraq il bitdikdən sonra 4 ay ərzində və ya novbəti ilin 30 aprel tarixinədək, muəssisələr qrupu isə birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) illik maliyyə hesabatlarını müvafiq olaraq altı ay ərzində və ya novbəti ilin 30 iyun tarixinə qədər təqdim etməlidirlər. Müəssisənin muhasibat balansında aktivlərin və öhdəliklərin uzunmüddətli və qısamüddətli maddələrə təsnifləşdirilməsinin əsas məqsədi muəssisənin vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri haqqında maliyyə təhlili həyata keçirilməsi üçün maliyyə hesabatlarının istifadəçilərini faydalı məlumatlarla təmin etməkdir. Cari aktivlərin və öhdəliklərin qalıqları əsasında muəssisənin qısamüddətli ödəniş qabiliyyətliliyinin müəyyən edilməsi məqsədilə belə aktivlərin və öhdəliklərin məzmununun təyin edilməsi qaydaları vacibdir.

Standarta görə aşağıdakı hallarda aktivlərin qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməsi qeyd edilir:

- 1) muəssisənin normal əməliyyat dövründə; satılmaq və ya istifadə üçün saxlanıldıqda; pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinə çevrilməsi ehtimal olunduqda;
- 2) əsasən alqı-satqı məqsədləri üçün və ya qısa müddət ərzində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən 12 ay müddətində onların pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinə çevrilməsi ehtimal olunduqda;
- 3) istifadəsinə məhdudiyyət qoyulmayan pul vəsaiti və ya onun ekvivalenti formasında olduqda.

Muəssisənin “normal əməliyyat dövrü” - onun əməliyyatlarını bitirmək üçün sərəf etdiyi müddətdir. Nağd pulla işləyən ticarətçi üçün bu dövr malların alqı-satqısı ilə bağlıdır. Satışlarını kreditlə həyata keçirən istehsalçı üçün bu dövr

xammalın alınması, məhsulun istehsalı, satışı və kreditlə satılmış mallar üzrə odənişin edilməsi dövrünü əhatə edir. Bəzi muəssisələrin istehsal xususyyətlərindən asılı olaraq, normal əməliyyat dövrü 12 aydan artıq müəyyən oluna bilər. Bunun digər hallarda aktivlər uzunmüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməlidir.

Hesabat tarixindən sonra normal əməliyyat dövründə pul və ya pul ekvivalentinə çevrilməsi gözlənilməyən, lakin bu dövr müddətində pul və ya pul ekvivalentinə çevrilən təqdim olunan ehtiyatlar və debitor borcları qısamüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilir.

Məsələn: Tikinti sahəsində fəaliyyət göstərən “Mars” səhmdar cəmiyyətinin əməliyyat dövrü 15 aydır. Bu muəssisənin 31 dekabr 2013-cü il tarixinə malik olduğu aşağıda təqdim edilən aktivlərin qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərə təsnifləşdirilməsi tələb olunur:

- □ 1 sentyabr 2011-cü il tarixdə “Tərəqqi” məhdud məsuliyyətli cəmiyyətinin uc il müddətli istiqrazlarına qoyulmuş sərmayə;
- □ “Motor” açıq səhmdar cəmiyyəti tərəfindən 1 oktyabr 2013-cü il tarixdə buraxılmış iki il müddətli adi veksəl;
- □ 1 dekabr 2013-cü il tarixində “Elit” muəssisəsinə kreditlə satılmış malların 18 ay müddətində hissə-hissə odənilməsi gözlənilən debitor borcu;
- “Mars” ASC-nin bank hesabı onun saxlandığı bank tərəfindən (bankın ehtimallarına görə muəssisə iflasa uğramaq üzərədir) dondurulmuşdur. “Şans” açıq səhmdar cəmiyyətinin dondurulmuş hesabında bir qədər məbləğ pul vəsaiti mövcuddur.

Standartın qısamüddətli aktivlər anlayışına uyğun olaraq yuxarıda qeyd edilmiş aktivlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilməlidirlər:

- □ “Tərəqqi” məhdud məsuliyyətli cəmiyyətinin istiqrazları 31 avqust 2014-cü il tarixində odəniləcəyinə görə “Şans” açıq səhmdar cəmiyyəti məhz həmin

tarixdə mədaxil əldə edəcəkdir. Beləliklə odəniş hesabat dovru bitdikdən sonra 12 ay ərzində baş verəcəyi ucun, istiqrazlar qısamuddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməlidir.

- Həm maliyyə ilinin muddətinin 12 ay olduğunu, həm də “Mars” acıq səhmdar cəmiyyətinin normal əməliyyat dovrunun 15 ay muddətində muəyyən edilməsini nəzərə alaraq, “Motor” səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan vekselin nominal qiyməti uzunmuddətli aktiv kimi tanınmalıdır.
- □ “Mars” səhmdar cəmiyyəti tərəfindən kreditlə satılmış mallara görə yaranmış borcu “Elit” muəssisəsi iki odənişlə icra edəcəkdir: birinci odəniş əməliyyat dovru (15 ay) ərzində aparıldığı ucun həmin məbləğ qısamuddətli aktiv kimi, borcun qalan hissəsi isə uzunmuddətli aktiv kimi ucota alınmalıdır.
- Dondurulmuş hesabın bağlı qalmaq muddəti 15 aydan az olmaq şərti ilə “Mars” səhmdar cəmiyyətinin həmin hesabında saxlanılan pul vəsaitləri, qısamuddətli aktiv kimi tanınmalıdır, yalnız pul və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri kimi deyil, hər hansı digər əldə ediləcək məbləğ kimi (məsələn, debitor borcu kimi) tanınmalıdır.

Hesabat tarixindən sonra 12 ay muddətində pul və ya pul ekvivalentinə cevrilməsi gozlənilən qiymətli kağızlar qısamuddətli aktivlər kimi, digər hallarda isə uzunmuddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilərək müvafiq olaraq muhasibat balansında tanınır.

Məsələn, “Dizel” məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti pul və ya pul ekvivalentinə cevrilməsi gozlənilən qiymətli kağızlar uzrə odəniş şərtlərini yenidən nəzərdən kecirərək, 18 ay ərzində hər ay 2.000 manat məbləğində vəsaitin odəməsini ohdəliyinə goturmuşdur. Belə olduğu halda, 36.000 manat məbləğində qiymətli kağızlar uzrə gozlənilən odənişin 24.000 manatı qısamuddətli ohdəlik (yəni, 2.000 manat x 12 ay), 12.000 manatı (yəni, 2.000 manat x 6 ay) isə uzunmuddətli ohdəlik kimi qeydə alınacaqdır.

Öhdəliklərin qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilməsi halları göstərilir.

Öhdəliklərin qısa və ya uzunmüddətli olması üzrə təsnifləşdirilmə eynilə aktivlərin təsnifləşdirilməsi qaydası ilə aparılır. Belə ki, qısa müddətli öhdəlik kimi təsnifləşdirilməsi mümkün olmayan bütün öhdəliklər uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilməlidir.

Məsələn: “Konstruktor” açıq səhmdar cəmiyyətinin əməliyyat dövrü 15 aydır. Bu müəssisənin 31 dekabr 2013-cü il tarixinə malik olduğu aşağıda təqdim edilən öhdəliklərin qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərə təsnifləşdirilməsi tələb olunur:

- 1 noyabr 2013-cü il tarixdə “Şans” açıq səhmdar cəmiyyətindən alınan mallar üzrə

borcun ödənilməsi məqsədi ilə 14 ay müddətinə buraxılmış veksəl;

- 15 dekabr 2013-cü il tarixdə 13 ay müddətinə bankdan alınmış kredit;

Standartın qısamüddətli öhdəliklər anlayışına uyğun olaraq bu öhdəliklər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilməlidir:

- “Şans” açıq səhmdar cəmiyyətindən alınan mallar üzrə borcun ödənilməsi üçün buraxılmış adi vekselin ödəniş müddəti “Konstruktor” açıq səhmdar cəmiyyətinin normal əməliyyat dövründən az olduğu üçün, bu borc öhdəliyi qısamüddətli öhdəlik kimi təsnifləşdirilməlidir.
- Bankdan alınan kreditin ödəniş müddəti “Konstruktor” açıq səhmdar cəmiyyətinin əməliyyat dövründən qısa olduğu üçün, bu borc vəsaiti qısamüddətli öhdəlik kimi ucota alınmalıdır.

Qısamüddətli öhdəliyin tanınma şərtlərinə uyğun olan öhdəliyin uzunmüddətli öhdəlik kimi təsnifləşdirilməsinin mümkünluğu qeyd edilir.

Məsələn: “Dizel” məhdud məsuliyyətli cəmiyyətinin “Gunəş” kommərsiya bankına balans hesabatı tarixindən 9 ay müddəti ərzində ödənilməsi gözlənilən 36.000 manat məbləğində kredit borcu mövcuddur. Lakin “Dizel” məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti maliyyə hesabatının qəbul edilməsindən əvvəl həmin kommərsiya bankı ilə 9 ay müddətində ödənilməsi gözlənilən kreditin ödəniş

muddətinin 16 ayadək uzadılmasına nail olmuşdur. Baxmayaraq ki, texniki olaraq bank kreditinin odənilməsi 12 ay muddəti ərzində həyata keçirilə bilər, “Dizel” məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti bütün 36.000 manat məbləğində olan kredit borcunu balans hesabatında uzunmuddətli öhdəlik kimi təsnifləşdirməlidir. Muhasibat balansında minimum əks etdirilməsi tələb olunan məddələr təqdim edilir:

Qeyd edilmiş məddələr muhasibat balansına yalnız onların monetar ölçüsü keçmiş və ya cari ildə mövcud olduğu halda daxil edilməlidir.

Məsələn; “Azersat” MMC-nin nə cari ilin (2013) sonuna, nə də keçən ilin sonuna “Uzunmuddətli faiz xərcləri yaradan öhdəlikləri” mövcud deyildir. Belə halda, bu maddənin 2006-ci ilin balansına daxil edilməsi tələb edilmir. Lakin, əgər müəssisənin 2013-ci il üzrə qiymətləndirilmiş öhdəlikləri mövcud olmazsa, amma 2012-ci ilin balans hesabatında 100.000 manat məbləğində qiymətləndirilmiş öhdəlik mövcud idisə, o zaman 2013-ci ilin balans hesabatı qiymətləndirilmiş öhdəliklər maddəsini özündə əks etdirməlidir. Müəssisə tərəfindən onun muhasibat balansında yeni maddələrin əlavə olunmasına dair qərarın verilməsi ucun nəzərə alınması tələb olunan müəyyən faktorlar təqdim edilir.

Məsələn, “Bərəkət” acıq səhmdar cəmiyyəti kənt təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğuldur. Cəmiyyət 1.000.000 manat məbləğində tikili, 10.000 manat məbləğində torpaq və 5.000 manat məbləğində avadanlığa malikdir. Lakin, müəssisənin Muhasibat balansında torpaq, tikili və avadanlığının dəyəri birləşdirilmiş şəkildə 1.015.000 manat məbləğində göstərilmişdir. Bu qrup aktivlərin daxilində tikilinin həddindən artıq əhəmiyyətli məbləğ təşkil etdiyini nəzərə alaraq, onlun daha ədalətli təqdim edilməsini təmin etmək ucun bütün qrupdan ayrılaraq əlavə maddə ilə göstərilməsi məqsədə müvafiq sayılır. Fiziki substansiyasına görə eyni olan, lakin mahiyyəti və ya funksiyasına görə bir-birindən fərqlənən aktivlər və ya öhdəliklər bəzən müxtəlif qiymətləndirmə əsasları ilə ucota alındığı qeyd edilir. Bu hallarda onlar maliyyə hesabatlarında ayrı-ayrı maddələr kimi təqdim edilirlər.

Məsələn; Kompüterlər istehsal edən muəssisənin sərəncamında kullu miqdarda kompüterlər mövcuddur. Bəzi kompüterlərin istifadəsi muəssisə tərəfindən inzibati məqsədlər üçün nəzərdə tutulubsa, digər kompüterlər muəssisənin ehtiyatlarını təşkil edir. İnzibati məqsədlər üçün istifadə edilən kompüterlər, onların dəyərindən amortizasiya çıxılmaqla muəssisənin uzunmüddətli aktivləri kimi qiymətləndirilir. Muəssisənin ehtiyatlarını təşkil edən kompüterlər isə qısamüddətli aktiv kimi qəbul edilərək, ilkin dəyərlə və ya ondan daha aşağı olan mümkün xalis satış dəyərilə qiymətləndiriləcəklər. Muəssisənin muhasibat balansında və ya onun qeydlərində açıqlanmalı olan məlumatlar göstərilir. **Məsələn,** muhasibat balansında yalnız “ehtiyatların” təqdim edilməsi tələb olunur. Yalnız bir növ ehtiyata malik olan muəssisələr üçün (məsələn, mallarını satmaq məqsədi ilə saxlayan pərakəndə satış ticarətçiləri) bu kifayət edəcəkdir. Lakin, istehsalçılar üçün ehtiyatların xammal, bitməmiş istehsalat və hazır mallar kimi təsnifləşdirilərək açıqlanması daha məqsədə uyğun hesab edilir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilməli olan minimum məlumatlar müəyyən edilir. Siyahıda göstərilən azlıq təşkil edən mulkiyyətçilərin payı yalnız birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına tətbiq edilə bilər. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları - əsas muəssisənin (cəmiyyətin) və onun törəmə qurumların vahid muhasibat ucotu subyektini kimi təqdim edildiyi maliyyə hesabatlarıdır. Azlıq təşkil edən mulkiyyətçilərin payı birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarında “Təşkilatının fəaliyyətinin birləşdirilməsi üzrə” 18 n-li Milli Muhasibat Ucotu Standartının qəbul ediləndən sonra təqdim edilə bilər.

Xərclərin təhlilinin onların xüsusiyyətləri və funksiyalarına uyğun olaraq aparılması tələb olunur. “Məsrəflərin xarakteri” metoduna uyğun olaraq, məsrəflərin xüsusiyyətləri və təyinatları üzrə təsnifləşdirilməsi müəyyən edilir. Məsələn belə məsrəflərə hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı

dəyişiklər, tikili və avadanlıqlara ayrılan amortizasiya, işçilərə hesablanmış əmək haqqı, istifadə edilmiş materialların dəyəri və sair əməliyyat xərcləri aid edilir.

“Məsrəflərin funksiyaları” metoduna görə isə, məsrəflər onların məqsədlərinə görə qruplaşdırılır. Məsələn, istehsalata aid məsrəflərin hamısı satışın maya dəyərində qruplaşdırılır.

Əlavə açıqlama tələblərinə cavab vermək üçün müvafiq Mənfəət və zərər haqqında hesabatın formatının seçilməsi tələb edilir. Standartın 66-cı maddəsində tələb edilən məlumatlar aşağıdakılar vasitəsilə təqdim edilə bilər:

1. məsrəflərin xarakterini açıqlayan format, və ya
2. xərclərin funksiyalarını açıqlayan format.

Xərcin xarakterini açıqlayan formatı seçən müəssisə bu Standartın 5-ci Əlavəsində göstərilmiş müvafiq formatı qəbul etməli və yeni əlavə açıqlamalar etməməlidir.

Xərcin funksiyalarını açıqlayan formatı seçən müəssisə isə həmin Standartın 4-cü Əlavəsində göstərilən formatı seçməlidir. Lakin, belə olan halda müəssisə eyni zamanda xərclərin xarakteri üzrə məlumatların açıqlanmasını təmin etməlidir.

Müəssisə tərəfindən “Mənfəət və zərər haqqında” hesabatda və ya onun qeydlərində bir səhm üzrə elan və ya təklif edilmiş dividend məbləğinin açıqlaması tələb olunur.

Məsələn, standartın 83 maddəsinin (ğ) bəndinə əsasən “icarə” üzrə qeydin təqdim edilməsinin məqsədə uyğun olduğu bildirilir. Qeydin hansı formada olacağı və orada hansı informasiyanın əks olunacağı barədə informasiya yalnız “icarə”-ni tənzimləyən müvafiq Standartda açıqlanır. “İcarə üzrə” 14 n-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı dərc edilənə qədər həmin icarə haqqında bütün qeydlər ümumi şəkildə açıqlanacaqdır.

Qeydlərin ümumi məqsədləri standartın 77-ci maddəsində göstərilmişdir.

Bunlar aşağıdakılardır:

- a) maliyyə hesabatlarının hazırlanması əsası və əhəmiyyətli əməliyyatlar və hadisələr üçün seçilmiş və tətbiq edilmiş konkret ucot siyasəti haqqında informasiyanın təqdim edilməsi;

b) maliyyə hesabatlarında hec bir yerdə göstərməyən, lakin Milli Muhasibat Ucotu Standartlarında tələb olunan informasiyanın açıqlanması;

Məsələn, Pul vəsaitlərinin hərəkəti üzrə müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartında geniş açıqlamaların təqdim edilməsi tələb olunur. Həmin informasiyanın böyük hissəsi pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda daxil edilə bilməyən (məsələn, pul vəsaitləri və onların ekivalentləri anlayışları) informasiyadır. Belə olan halda, məlumat qeyd şəklində açıqlanmalıdır.

c) maliyyə hesabatlarının əsas formasında əks etdirilməyən, lakin ədalətli təqdimat ucun zəruri olan əlavə informasiyanın təqdim edilməsi.

Məsələn, standartın 16-cı maddəsində müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartının tətbiq edilməsi nəticəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin maliyyə hesabatlarında düzgün təqdim edilməməsi ehtimalı qeyd edilir. Buna baxmayaraq, standartların ardıcıl tətbiqi düzgün olmayan informasiyanın təqdim edilməsinə gətirib çıxarsa belə, müəssisə hər hansı standartın tələblərindən yayına bilməz. Belə halların qarşısını almaq ucun, qeyddə maliyyə hesabatında nə ucun düzgün məlumatın təqdim edilmədiyini, bu vəziyyətin yaranmasına nəyin səbəb olduğu və müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartının tətbiq edilməyəcəyi halda hansı vəziyyətin yaranma biləcəyi açıqlanmalıdır.

Standartın 79-cu maddəsində müəssisənin maliyyə hesabatlarına daxil edilməli olan qeydlər açıqlanır. Bu maddədə həmcinin qeydlərin təqdim edilmə qaydaları açıqlanır. Onlardan ikisini diqqətə cəlb etmək məqsədində uyğundur:

3. muhasibat balansını və mənfəət və zərər haqqında hesabatda göstərilmiş maddələr üzrə məbləğlərin açıqlanmasını təmin edən daha ətraflı köməkçi informasiya;

Məsələn, müxtəlif novlu maddi aktivlərə (bina, yük maşınları, dəzgahlar, ofis avadanlığı) sahib olan müəssisə maddi aktivlərin hər sinfi üzrə mürəkkəb qeydlər təqdim etməlidir, yəni həmin aktivlərin ilkin dəyəri, yığılmış amortizasiyası, il üzrə amortizasiya xərcləri, ilin əvvəlinə və sonuna olan balans dəyərləri haqqında

informasiya təqdim edilməlidir. Lakin, yalnız mebel pərakəndə satışı ilə məşğul olan müəssisənin maliyyə hesabatlarındakı qeydləri çox sadə formada olacaqdır. Belə ki, onun qeydlərində müəssisənin Əsas Əməliyyat Gəliri kimi informasiya açıqlanacaq – həmin informasiya pərakəndə satışlardan əldə edilir.

4. istifadəçilərin müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında dolğun məlumat əldə etməsi məqsədilə zəruri sayılan əlavə məlumatın açıqlanması.

Məsələn, müəssisə yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərə görə 1.000.000 manat məbləğində gəlir əldə etmişdir. Satışların 80%-i bir sifarişçi ilə əlaqədardır. Əlavə olaraq, həmin sifarişçinin 500.000 manat məbləğində müəssisəyə borcu vardır. Sifarişçinin maliyyə vəziyyətinin araşdırılması nəticəsində, onun muflis olma ehtimalı yaranmışdır (bu məlumat dəqiq olmasa da, belə halın baş verməsi mümkündür). Həqiqətən də, sifarişçi muflis olarsa, o zaman bu fakt müəssisənin fasiləsiz fəaliyyətinə mənfi təsir edəcəkdir. Belə olan halda, sifarişçinin muflis olacağı barədə Qeydin aparılması istifadəçilər tərəfindən müəssisənin yaranacaq vəziyyətinə dair düzgün qərarın verilməsi ucun çox əhəmiyyətlidir.

FƏSİL 3. MƏNFƏƏTİN AMİLLİ TƏHLİLİ

3.1. Mənfəətin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. O, müəyyən bir dövr (ay, kvartal, il) ərzində mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, əsas vəsait obyektlərindən, torpaqlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir.

Mənfəət əmək kollektivinin izafi əməyi ilə yaradılan xalis gəlirin reallaşdırılan hissəsidir.

Müəssisənin mənfəəti artdıqca fəhlə və qulluqçulara maddi yardımlar göstərilməsinə, onların iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, peşə vərdişləri və ixtisasların yüksəldilməsinə daha çox vəsait yönəltmək imkanları çoxalır.

Dövlət büdcəsi gəlirinin böyük bir hissəsini mənfəət vergisi təşkil edir. Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəəti artdıqca mənfəət vergisi ödəyicilərindən büdcəyə daxil olmalar da artır.

Müəssisə mənfəətlə işlədikdə onun dövriyyə vəsaiti, xüsusilə də pul vəsaiti çoxalır. Belə olduqda müəssisə malsatan və podratçılara, büdcə və sosial sığorta orqanlarına, fəhlə və qulluqçulara, elektrik, su, buxar, rabitə, təmir və i. xidmətlər üçün müxtəlif müəssisə və təşkilatlara, banklara, yuxarı orqanlara və digər kreditorlara olan borclarını vaxtında və tam məbləğdə ödəmək iqtidarında olur ki, bu da onun normal iş fəaliyyətini təmin edir.

Müəssisənin mənfəətinin çox hissəsini məhsulun (iş, xidmətlərin) reallaşdırılmasından alınan mənfəət təşkil edir. Reallaşdırılan məhsulun satış qiyməti ilə tam maya dəyəri arasındakı müsbət fərq reallaşdırmadan alınan mənfəətdir. Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir və bazarın tələb və təklifin-

dən asılı olaraq formalaşır. Ona görə də, məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən onun maya dəyərinin aşağı salınması mənfəətin çoxaldılması üçün əsasdır. Bazar şəraitində məhsulun qiymətinin aşağı həddi həmişə istehsalçının nəzarəti altında olur. Yəni istehsalçılar qiymətin maya dəyəri ilə müəssisənin mənfəətinin yuxarı olması üçün cəhd göstərirlər. Maya dəyəri aşağı düşdükcə, məhsul, iş, xidmətlərin satış qiymətlərinin də aşağı salınmasını artırır. Müəssisələrdə məhsul, iş, xidmətlər satışından alınan mənfəəti çoxaltmaq məqsədilə onların maya dəyərinin aşağı salınması, qiymətlərin ucuzlaşdırılmasını təmin edən başlıca ehtiyat mənbəyidir. Qiymətlərin aşağı salınması isə bütün ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yeni, daha yüksək səviyyədə təhlilini tələb edir. Bu işdə mənfəət kütləsinin araşdırılması ehtiyatlarının axtarılması mexanizmini yaratmağa imkan verən elmi cəhətdən əsaslandırılmış göstəricilər sisteminin işlənməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Amillərin təhlilinin müxtəlif aspektlərinin hazırlanması ilə bağlı intensiv elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq iqtisadiyyat elmində və təcrübədə indiyə qədər mühüm amillərin, onların iqtisadi məzmununu və xalq təsərrüfatına uyğun təsirinin hesablanması vahid metodikası yoxdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənayenin istehsal və sosial inkişaf göstəriciləri arasında əlaqə yaradan əsas göstərici kimi mənfəətdən istifadə həmin göstəricinin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılması zərurətini doğurur. Belə təhlil öz növbəsində müəssisənin istehsal fəaliyyətinə real qiymət verməyə, fəaliyyətin sosial və iqtisadi tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə, mövcud çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilmiş qərarların əsaslığını yüksəltməyə imkan verir.

Məlumdur ki, müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində mənfəət göstəricisinin öyrənilməsi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin təhlilinin tərkib hissəsidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq mənfəətdən verginin tutulması maliyyə nəticələrinin təhlilini xeyli çətinləşdirmişdir. Bu onunla

əlaqədardır ki, bazar iqtisadiyyatı son nəticələrin iqtisadi təhlilini yeni aspektlərdən açır. Nəticədə hazırlanan metodikada amilli təhlilin yeni momentlərini nəzərə almağı tələb edir. Bundan başqa balans mənfəətinin və onun tərkib hissələrinin iqtisadi məzmununu kökündən dəyişir.

Sənaye müəssisələri ayrı-ayrı mərhələlərində təsərrüfat fəaiyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə olunmamış daimi ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində mənfəət planının yerinə yetirilməsinin ardıcıl olaraq iqtisadi təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formaları şəraitində işləyən müəssisələrdə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin təhlili qarşısında duran vəzifələr daha da genişdir. İqtisadi təhlil mənfəətin formalaşması prosesini, ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsini, istehsalın səmərəliliyini və mənfəətdən istifadə olunmasının effektivliyini müəyyən edilməsini əhatə edir.

Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaiyyəti onların ayrı-ayrı bölmələri üzrə işin həqiqi vəziyyətini dərindən və hərtərəfli öyrənmədən həmin müəssisələrin iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması istiqamətini müəyyən etmək mümkün deyildir.

Sənaye müəssisələrində və eləcə də ayrı-ayrı bölmələrində mənfəət planının yerinə yetirilməsinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Mənfəət göstəricilərinin dinamikasının, mənfəətin yaranması və bölüşdürülməsi haqqında faktiki məlumatların əsaslı olmasını qiymətləndirmək;
2. Mənfəətə təsir edən amilləri müəyyən etmək və onların təsir dərəcəsini hesablamaq;
3. Mənfəətin artırılması ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək və onlardan istifadə etmək üçün tədbirlər proqramını işləyib hazırlamaq;

Mənfəət planının yerinə yetirilməsi və onun bölüşdürülməsinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Müəssisədə mənfəət planının yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək;
2. Mənfəətin artım tempini, dinamikasını və əmələgəlmə mənbələrini öyrənmək;
3. Mənfəət planının yerinə yetirilməsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq;
4. Mənfəətin bölüşdürülməsi və onun istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək.

Mənfəətin bütün bu göstəricilər üzrə təhlili üçün əsas obyekt məhsul satışının həcmi, əmtəəlik məhsul satışının nəticəsi, satışdankənar gəlir və itkilər, ayrı-ayrı satış növlərindən daxilolmalar, sair satışdan əldə edilən mənfəət hesab olunur.

Mənfəət üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

1. Mənfəət üzrə plan tapşırığı;
2. 1 sayılı müəssisənin əsas istehsal fəaliyyəti haqqında illik, rüblük balans forması və balans əlavələr;
3. “Mənfəət və zərərlər haqqında” illik, rüblük hesabat forması;
4. Hesabat məlumatları müəssisədə məhsul istehsalına məsrəflər haqqında hesabat forması;
5. Əsas vəsaitlərin amortizasiya fondunun mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatlar .

Sənaye müəssisələrində mənfəət planının yerinə yetirilməsi və onun bölüşdürülməsi üzrə təhlili daha da dərinləşdirmək üçün istifadə olunan informasiya mənbələrində aşağıdakı aylıq uçot sənədlərini illik uçot məlumatlarını da aid etmək olar;

601 «Satışı» hesabı üzrə mühasibat qeydləri;

801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının yekunu və i.a. icmal sənədlər

Göstərilən bu informasiya mənbələrində əks etdirilən plan, hesabat və operativ uçot məlumatları əsasında sənaye müəssisələrində mənfəətin vaxtında, kompleks və qismən operativ təhlilini aparmaq olar.

3.2. Balans mənfəətinin formalaşması, struktru və dinamikasının təhlili.

Müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Ümumiləşdirilmiş halda həmin göstəricilər müəssisənin «Mənfəət və zərər haqqında» illik, rüblük mühasibat hesabatı formasında əks etdirilmişdir.

Sənaye müəssisələrində mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsindən biri hesab olunur. Müəssisənin ümumi mənfəət məbləği balans mənfəət məbləği balans mənfəət göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Balans mənfəəti müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici iqtisadi göstəricidir.

Balans mənfəətinin, o cümlədən məhsul satışından əldə edilən mənfəətin təhlilinə planın real olmasının öyrənilməsi ilə başlanılır. Balans mənfəətinin təhlili prosesində müəssisənin məhsul satışından, sair satışından planlaşdırılmayan gəlir, xərc, itkilər və digər mənbələr hesabına əldə etdiyi mənfəəti, yol verdiyi zərərlər keçən hesabat ilindəkinə nisbətən kənarlaşmalar və kənarlaşmalara təsir edən amillər müəyyənləşdirilməklə onların ayrı-ayrılıqda təsir dərəcələri ümumiləşdirilir və qiymətləndirilir.

Müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan balans mənfəəti, yaxud zərəri əmtəəlik məhsulun satışının nəticələrinin, digər satışın nəticələrinin, qeyri-satış əməliyyatlarından kənar gəlir və xərclərin saldusunun cəmini xarakterizə edir. Amilli təhlil prosesində balans aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$P^b = - + p^p - + p^{rp} - + p^{bn}$$

Burada: P^b – balans mənfəətini yaxud zərəri

p^p – əmtəlik məhsul satışının nəticələri

p^{rp} – digər satışın nəticələri

p^{bn} – qeyri satışın nəticələri

Məhsul satışı, iş, xidmətlərdən pul gəliri, əlavə dəyər vergisi məbləği göstəricisi də müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri kimi çıxış edir. məhsul satışından pul gəliri müəssisənin istehsal prosesinin başa çatmasını, istehsala avans edilmiş vəsaitinin nəğd pul formasında qayıtmasını xarakterizə edir. məhsul satışının pul gəlirüzrə əlavə dəyərə və aksizə görə vergi, satılan məhsulun xərcləri çıxdıqdan sonra xalis mənfəət əldə edilir, satışdan əldə edilən mənfəət aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$P^b = N^p - S^p - P^{ə.d.v.} - P^A$$

Burada: P^p – məhsul satışı, iş və xidmətlərin nəticəsinə

N^p – məhsul satışından, iş və xidmətlərdən pul gəlirləri

S^p – satılmış məhsulun, iş və xidmətlərə məsrəfləri

$P^{ə.d.v.}$ – əlavə dəyər və aksizlərə hesablanmış vergini

P^A – aksizləri, xüsusi vergini və ixrac rüsumunu göstərir.

Maliyyə nəticələri göstəriciləri müəssisənin təsərrüfatçılığının mütləq dərəsini xarakterizə edir. Mütləq qiymətləndirmə ilə yanaşı, təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin nisbi göstəricisi, yəni rentabellik göstəricisi də hesablanır. Balans mənfəətinin müəssisənin əmlakının orta dəyərinə, kapitalına, əsas və dövriyyə fondlarına nisbəti kimi hesablanan göstərici ümumi rentabellik göstəricisini əks etdirir.

Mənfəət – müəssisənin işinin səmərəliliyi göstəricisi, onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edən göstəricidir. Mənfəətin artması müəssisənin özünü maliyyələşdirilməsinin maliyyə əsasını, geniş təkrar istehsalının həyata keçirilməsini, müəssisənin işçilərinin sosial və material tələbatının ödənilməsini təmin edir. Müəssisə mənfəət hesabına həmçinin büdcə, bank və digər təşkilatlara olan ödəmələrini həyata keçirir. Ona görə də, mənfəətin təhlili onun yaranması

amillərinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, onun bölüşdürülməsini də əhatə etməlidir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin sayının çoxluğu onların sistem halında nəzərdən keçirilməsini çətinləşdirir. Göstəricilərin mahiyyətindəki fərq maliyyə hesabatından istifadə edən müəssisənin real maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onlardan hansı birini seçməkdə çətinlik çəkir.

Məsələn, müəssisənin rəhbərliyini əldə edilmiş mənfəət kütləsi, mənfəətə təsir edən amillər, vergi müfəttişliyini isə balans mənfəətinin bütün tərkib hissələri maraqlandırır. Ona görə də, mənfəətin hər bir tərkib hissəsinin təhlili obstrukt deyil, tamamilə konkret xarakter daşıyır. Bu da təsisçilərə və səhmdarlara öz fəaliyyətini hansı istiqamətdə aktivləşdirməyə imkan verir.

Mənfəətin təhlili bazar münasibətlərinin digər iştirakçılara iqtisadi itkilərin, eləcə də müəssisəyə vəsait qoyuluşunun maliyyə riskinin azaldılması üzrə öz mövqeyini müəyyən etməyə imkan verir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili aşağıdakı elementlərin məcburi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir:

1. Təhlil aparılan cari dövrdə hər bir göstəricinin dəyişməsinin tədqiq edilməsi, yəni hesabat dövründə maliyyə nəticələri göstəricilərinin üfüqi təhlili;
2. Müvafiq göstəricilərin quruluşunun və onların dəyişməsinin təhlili, yəni göstəricilərin şaquli təhlili;
3. Bir sıra hesabat dövründə maliyyə nəticələri göstəricilərinin dəyişmə dinamikasını heç olmasa tam ümumiləşdirilmiş formada dəyişməsinin tədqiqi (yəni göstəricilərin trend təhlili).

Müəssisələrin maliyyə nəticələrinin səviyyəsi və dinamikasını təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün aşağıdakı analitik cədvəlin məlumatlarından istifadə edək (3.1):

**Müəssisənin maliyyə nəticələrinin səviyyəsi və dinamikasının
təhlili (min manat)**

Sıra №-si	GÖSTƏRİCİLƏR	2012	2013	Keçən ilə nisbət %
1.	Məhsulların, iş və xidmətlərin satışından pul gəliri ƏDV çıxılmaqla	474051	731558	154,3
2.	Satılmış məhsullara məsrəflər	375936	514302	136,8
3.	Satışın nəticələri	1230	1296	105,4
4.	Sair satışın nəticələri	98115	217257	221,4
5.	Satışan kənar əməliyyatlardan gəlirlər və xərclərin qalığı	+444	-972	X
6.	Balans mənfəəti yaxud zərəri	99789	217581	218,0

Cədvəldən göründüyü kimi, tədqiqat aparılan müəssisədə 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən yüksək nəticələrə nail olunmuşdur. Belə ki, balans mənfəəti 118%, satışdan gələn gəlir 54,3%, məhsul satışının nəticələri 121,4% satışdan kənar əməliyyatlardan gələn gəlirlər 5,4% artmışdır, satılmış məhsullara məsrəflər isə göstərilmiş artım müqabilində yalnız 36,8% artmışdır. Beləliklə, balans mənfəətinin keçən ilə nisbətən 118% artımına satışın həcmində artımı və satılan məhsulun istehsalına məsrəflərin nisbi olaraq azalması və satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlərin artması müsbət təsir göstərmişdir.

Sənaye müəssisələrinin balans mənfəətinin əsasını məhsul satışından əldə edilən mənfəət təşkil edir. Məhsul satışından mənfəət isə bir qayda olaraq satışdan daxil olan ümumi məbləğdən əlavə dəyər vergisi və satılmış məhsulun tam maya dəyəri çıxılmaqla müəyyən olunur. Ona görə də, mənfəətə təsir edən amillər balans mənfəətinə də təsir göstərir.

İstənilən təsərrüfat strukturlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca şərti və məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığı və onun davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu mənfəətliliklə qiymətləndirilir. Balans mənfəəti müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin, cari məsrələrin və maliyyə qoyuluşlarının optimal variantların qəbul olunması və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyidir.

Balans mənfəəti, idarəetmənin yeni təsərrüfatçılıq və maliyyə mexanizmində maliyyə sabitliyinin, müəssisənin, dövlətin və əhalinin gəlirlərinin çoxaldılması üçün maliyyə bazası hesab olunur. Reallaşdırılmayan mənfəəti də özündə əks etdirən əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəətdən fərqli olaraq balans mənfəəti təsərrüfat dövriyyəsində istifadə edilə bilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də, iqtisadi idarəetmə işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə mənfəət üzrə, xüsusilə də, balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlayaraq, artan rəqəmlərlə təhlil edilir.

Uzun bir dövr ərzində mənfəətin artım templərinin sabitliyi barədə dürüst nəticə çıxarmaq üçün təhlil işində istifadə olunan göstəricilərin müqayisəliliyini təmin etmək, başqa sözlə desək, istehsal amillərinin (istehsalın həcmi və ahəngdarlığı, elmi-texniki təchizat, məhsul çeşidləri və keyfiyyəti və s.) kommersiya və maliyyə amillərinin, xüsusilə də, qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi amillərinin, eləcə də digər obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisənin balans mənfəəti keçən illə müqayisədə 12808 min manat, yaxud 4,46% artdığı halda, hesabat ili üçün planla müqayisədə 1524 min manat, yaxud 0,51% azalmışdır. Hesabat dövründə məhsul, iş və xidmətlər satışından əldə edilən mənfəət 8856 min manat, yaxud $+8856 \cdot 100 / 287,264 = 3,08\%$ artmış, sair satışdan əldə edilmiş mənfəət isə 11,296 min manat, yaxud 81,09% azalmışdır.

Bunların da nəticəsində balans mənfəəti 1524,0 min manat azalmışdır (8856-11296+416=1523).

Cədvəl 3.2

Balans mənfəətinin tərkibi və planın yerinə yetirilməsinin təhlili (min manat)

Balans mənfəəti və tərkibi	Keçən ildə		Hesabat ilində					Kənarlaşma +, -		Artma (azalma) tempi, %-lə, +, -
	məbləği	Xüsusi çəkisi, %-lə	Plan üzrə		Faktiki		Planın yerinə yetirilməsi	Plana nisbətən	Keçən ilə nisbətən	
			məbləği	Xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği	Xüsusi çəkisi, %-lə		məbləği	məbləği	
1. Balans mənfəəti	287,310	100,0	301,642	100,0	300,118	100,0	99,49	-1524	+12808	+4,46
1.1. Məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəət	286,388	99,68	287,264	95,23	296,120	98,67	103,08	+8856	+9732	-3,4
1.2. Sair satışdan mənfəət	184	0,06	13930	4,62	2634	0,88	18,91	-11296	+2450	+13,3 dəfə
1.3. Qiymətli kağızlar və birgə müəssisələrdə pay iştirakından mənfəət	738	0,26	448	0,15	13364	0,45	300,4	+916	+626	+84,0
1.3.1. Qiymətli kağızlar və birgə müəssisələrdə pay iştirakından mənfəət	261	0,09	448	0,15	526	0,18	177,41	+78	+265	+153,26
1.3.2. Alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla)	203	0,07	-	-	312	0,10	-	-	+109	-
1.3.3. Hesabat ilində	-	-	-	-	316	0,10	-	-	-	-

aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti (+) və zərər (-)										
1.3.4. Ümid-siz borcların və debitorların daxil olması	174	0,10	-	-	-	-	-	-	-	-
1.3.5. Digər müəssisə və təşkilatlarda alınan maliyyə yardımı	-	-	-	-	210	0,07	-	-	-	-

Balans mənfəətinin ümumi həcmində məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətin payı keçən ildəki 99,68 %-dən hesabat ilində 98,67%-dək, başqa sözlə desək – 1,01% azaldığı halda, plana nisbətən $98,67 - 95,23 = +3,44\%$ artmışdır.

Balans mənfəətinin əsasını məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəət təşkil etdiyinə görə təhlil zamanı mənfəət üzrə plandan kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri öyrənilir.

Məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin plana, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Reallaşdırılan məhsul həcmində dəyişilməsi;
2. Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik;
3. Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi;
4. Satış qiymətinin dəyişilməsi.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin mənfəətliliyi, başqa sözlə desək, məsrəflərin hər manatına düşən mənfəət məbləği eyni olmur. Reallaşdırılan məhsulun ümumi həcmində yüksək mənfəətin məhsul çeşidlərinin payı artdıqca, əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəət də çoxalır və əksinə. Bizim misalımızda hesabat ilində reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik əmtəəlik məhsul satışından alınan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik əmtəəlik məhsul satışından

alınan mənfəətin plana nisbətən $281310 - 287264 * 106,4/100=24339$ min manat (yaxud $281310-287264-18385=24339$) azalmasına səbəb olmuşdur.

1. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiri.

Maya dəyəri göstəriciləri mənfəətlə tərs mütənəsidir. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri artdıqca, reallaşdırmadan alınan mənfəət azalır və əksinə. Buna görə də, maya dəyərinin mənfəətə təsirinə dair hesablamalarda müsbət kənarlaşma mənfi, mənfi kənarlaşma isə müsbət təsir kimi qəbul edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin plana nisbətən yuxarı qalxması hesabına mənfəət məbləği $68630-642026=+44284$ min manat, mənfi təsiri kimi qəbul edildikdə -44284 min manat azalmışdır.

2. Qiymətlərin dəyişilməsinin sirri

Hesabat ilində reallaşdırılan əmtəəlik məhsulun faktiki satış qiymətlərinin plana nisbətən artması satışdan alınan mənfəətin $982430-923336=+59094$ min manat artmasını təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+18385) + (-24339) + (44284) + (+59094) = +8856$ min manat olur. Yaxud balans bərabərliyi $2996120 - 287264 = (+183850) + (-24339) + (-44284) + (+59094) + 8856$ min manat = $+8856$ min manat.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, satışdan alınan mənfəətin azalmasına reallaşdırılan məhsulun tərkibində az mənfəətli məhsul çeşidlərinin payını artırması daha çox təsir göstərmişdir. Bu yüksək mənfəətli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın plan həcmi təmin etmək və onların buraxılışını daha genişləndirmək üçün material resurslarının çatışmamazlığı və məlumatlar istehsalı resepturasında nəzərdə tutulmuş material komplektliyini təmin edə bilməməsi ilə izah olunur.

3.3. Məhsul satışından alınan mənfəətin amilli təhlili

Balans mənfəəti müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi maliyyə nəticəsini əks etdirir. Bu göstəricinin vacib tərkib elementi – məhsul satışının mənfəətin həcmi məhsul istehsalı və satışı amilləri ilə bağlıdır. Ona görə də, təhlil prosesində mənfəətin dəyişilməsi səbəblərinin və amillərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Satışın həcmində dəyişilməsi
2. Satışın strukturunun dəyişilməsi
3. Satılan məhsulun qiymətinin dəyişilməsi
4. Xammal, material, yanacaqın qiymətinin enerji və daşınma tarifinin dəyişməsi
5. Material və əmək resursları xərcləri səviyyəsinin dəyişilməsi.

İqtisadi təhlil prosesində həmin amillərin mənfəətə təsiri aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

1. Məhsul satışından mənfəətin ümumi dəyişməsinin (Δp) hesablanması:

$$\Delta P = p_1 - p_0$$

burada $p_1; p_0$ – müvafiq olaraq hesabat və bazis ilində mənfəəti

2. Satılmış məhsulun qiymətinin dəyişilməsinin mənfəətə təsirinin (p_1) hesablanması:

$$\Delta P_1 = NP_1 - NP_{10} = P_1 q_1 - \sum P_1 q_1 - P_0 \sum q_1$$

burada: $NP_1 = \sum P_1 q_1$ – hesabat ilində faktiki qiymətlə satışın həcmi;

$NP_{10} = P_0 \sum q_1$ – bazis ilinin qiyməti ilə hesabat ilində satışın həcmi göstərir;

3. Məhsulun həcmində dəyişikliyin (P_2) mənfəətə təsirinin hesablanması

$$\Delta P_2 = P_0 K_1 - P_0 = P_0 (K_1 - 1)$$

burada: P_0 – bazis ilinin mənfəətini;

K_1 – məhsul satışının həcmi ilin artımını göstərir.

İqtisadi təhlil prosesində satışın həcmının artım əmsalı aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$K_1 = S_{1.0}:S_0$; burada: $S_{1.0}$ – bzis dövrünün qiyməti və tarifi ilə hesabat dövründə satılmış məhsulun faktiki maya dəyərini, S_0 – bazis maya dəyərini göstərir.

4. Məhsulun strukturunda baş fəren dəyişiklik hesabına məhsulun həcmının dəyişilməsinin mənfəətə təsirinin (ΔP_3) hesablanması;

$P_3 = P_0(K_2 - K_1)$ burada: K_2 – buraxılış qiyməti ilə satışın həcmının artımı əmsalını göstərir.

$K_2 = N_{1.0}: N_0$. burada: $N_{1.0}$ – bazis ilinin qiyməti ilə hesabat dövründə satışını; N_0 – bazis ilində satışı göstərir;

5. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin mənfəətə təsirinin (ΔP_4) hesablanması:

$$\Delta P_4 = S_{1.0} - S_1$$

Burada: $S_{1.0}$ – bazis ilinin şəraiti və qiyməti ilə hesabat ilində satılmış məhsulun maya dəyərinin S_1 – hesabat ilində satılmış məhsulun faktiki maya dəyərini göstərir.

6. Məhsulun tərkibində quruluş dəyişikliyi hesabın maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔP_5) hesablanması:

$$\Delta P_5 = S_0 H_2 - S_{1.0}$$

Mühasibat uçotu məlumatları əsasında materialın alışı qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişilməsinin ΔP_6 , eləcə də təsərrüfat intizamının pozulması ilə balığı əldə edilən qənaətin ΔP_7 mənfəətə təsirini hesablamaq olar. Amillərin təsirinin cəmi hesabat dövründə mənfəət üzrə ümumi dəyişikliyi ΔP verir.

$$\Delta P = P_1 - P_0 = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_3 + \dots + \Delta P_7$$

və ya $\Delta P = \sum_1^7 \Delta P_i$. Burada ΔP – mənfəətin ümumi dəyişilməsinin; ΔP_i –

amili hesabına mənfəətin dəyişilməsini göstərir. Mənfəətin amilli təhlilinin yuxarıda göstərilən metodologiyasından və tədqiqat aparılması müəssisənin

məlumatlarından istifadə edərək müəssisə üzrə məhsul satışından mənfəət dəyişilməsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəl tərtib edək. (cədvəl 3.3)

Cədvəl 3.3.

Amillər üzrə mənfəətin təhlili (min manat)

Sıra №	GÖSTƏRİCİLƏR	2011	2011 faktiki satılmış məhsul	2012	Faktiki məlumat qiymətlərinin dəyişilməsinə görə düzəliş
1.	Müəssisənin buraxılış qiyməti ilə məhsul satışı	474051	636000	731558	636000
2.	Məhsulun tam maya dəyəri	375936	455046	514302	454572
3.	Mənfəət	98115	180954	212557	181428

Cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə ayrı-ayrı amillərin məhsul satışından əldə edilən mənfəətin həcminə təsirini hesablayaq.

1. Məhsul buraxılışı qiymətinin dəyişilməsinin mənfəətin həcminə təsiri nəticəsində mənfəət məbləği $(731558-636000) = 95558$ min manat artmışdır. Bu əlavə gəlir əsasən respublikada mövcud inflyasiya nəticəsində əldə edilmişdir. Mühasibat uçotunun məlumatlarının təhlili hər bir konkret halda qiymətinin yüksəlmə səbəblərini və həcmi aşkar etməyə imkan verir.
2. Materialların qiymətinin, enerji və daşınma tariflərinin, əmək haqqı stavkasının dəyişməsinin təsiri; bunun üçün məhsulun maya dəyəri göstəricisindən istifadə edilir. Bu amilin təsiri nəticəsində mənfəət məbləği 59730 min manat $(4545785-514302)$ azalmışdır. Hesablamalar göstərir ki, materialların qiyməti, enerji və daşınma tarixi 30000 manat, əmək ödənişi 29730 min manat artmışdır ki, bu da mənfəətin $59730(30000+29730)$ min manat azalmasına səbəb olmuşdur.
3. Bazis tam maya dəyəri ilə qiymətləndirməklə məhsulun həcmi dəyişməsinin mənfəətin həcminə təsiri: bunun üçün əvvəlcə bazis maya

dəyəri ilə qiymətləndirilməklə məhsul satışının həcmnin artım əmsalı hesablanır. Tədqiqat apardığımız müəssisədə bu əmsal 1210435–ə (455046/375936) bərabər olmuşdur. Daha sonra bazis mənfəəti həmin əmsala əsasən düzəliş edilir və alınmış məbləğdən bazis ilinin mənfəətini çıxmaq lazımdır. Bu amilin təsiri nəticəsində mənfəət məbləği 20647 min manat ($98115 \cdot 1,210435 - 98115$) artmışdır.

4. Məhsulun tərkibində struktur quruluşunun dəyişməsinin məhsulun həcminə təsiri nəticəsində, yəni məhsulun həcmnin artması nəticəsində mənfəətin həcmi 12873 min manat artmışdır.

$$\frac{9845 \cdot 636000}{474051} - \frac{455046}{375936} \cdot 12873 \text{ min manat}$$

5. Əmtəlik məhsulun manatı xərclərin səviyyəsinin dəyişməsi, yəni azalması hesabına mənfəət məbləği 474 min manat (455046-454572) artmışdır.
6. Məhsulun tərkibində quruluş dəyişikliyi hesabına maya dəyərinin dəyişməsi, yəni aşağı düşməsi nəticəsində mənfəətin məbləği 49320 min manat artmışdır ($375936 \cdot 1341628 - 455046$).

Beləliklə, mənfəət üzrə ümumi kənarlaşma +119142(217257-98115) min manat təşkil etmişdir.

Yuxarıda sadaladığımız amillərin təsirinin ümumi yekununda həmin məbləğ verilir.

$$[95558 + (-59730) + 20647 + 12873 + 474 + 49320]$$

Deməli, materialların qiymətinin, enerji və daşınma tariflərinin, əmək haqqı stavkasının artması mənfəətin 59730 min manat azalmasına səbəb olmuş, qalan amillər isə onun artmasına müsbət təsir göstərir.

Məhsul satışından mənfəətin təhlili zamanı xarici və daxili amillərin təsirini ayırmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, müəssisənin mənfəəti onun gəlirliyinin nəticəsidir. Ona görə də mənfəəti yaradan amillərin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı sistem vasitəsi ilə əks etdirmək olar.

1. Dəyər ifadəsində məhsulun həcmi (N) = fiziki ölçüdə məhsulun həcmi x məhsul vahidinin qiyməti.
2. Dəyər ifadəsində istehsal məsrəfləri (S) = natural ölçüdə istifadə olunan resursların həcmi (Z) x resurs vahidinin qiyməti (C).
3. Gəlirlilik (N/S) = əmək məhsuldarlığı (q/Z) x məhsulun qiymətində
xərclərin örtülməsi
d/C

4. Mənfəət (N-S) = dəyər ifadəsində (qxd) – dəyər ifadəsində istehsal xərcləri (X-C).

Məhsul istehsalı üzrə müəssisənin gəlirliyi istehsal sənaye məhsuldarlığının məhsul vahidi qiymətinin resurs vahidi qiymətinə nisbəti kimi hesablanması əmsalına vurmaqla müəyyən olunur. Çünki, o resursların qiymətinin bahalaşması hesabına maya dəyərini artırması nəticəsində satılmış məhsulun qiymətində əlavə xərclərin ödənmə dərəcəsini xarakterizə edir. Əgər, həmin göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini indeks formasında göstərsək, onda amilli təhlilin adi metodları ilə istehsal və maliyyə məhsuldarlığının müəssisənin gəlirliyinə təsirini kəmiyyətcə qiymətləndirmək olar:

$$\frac{J}{S} = \frac{N_1}{S_1} : \frac{N_0}{S_0}$$

$$\frac{J}{S} = \frac{N}{S} : \frac{N}{C} = \frac{q_1 d_1}{Z_1 C_1} : \frac{q_0 d_0}{Z_0 C_0} = J_n : J_s$$

burada: J – müvafiq göstəricilərin artım indeksini

1,0 – göstəricilərin hesabat və bazis dövrünə müvafiq olaraq hesablanmasını ifadə edir.

Dövrün gəlirliyinin mütləq dəyişməsi ($\Delta \frac{N}{S}$) məhsulun həcmi indeksi ilə istehsal məsrəfləri fərqi kimi hesablanır:

$$\Delta \frac{N}{S} = J_n - J_s$$

İstehsal məhsuldarlığının dəişməsinin maliyyə təsiri zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə hesablanır:

$$\Delta_1 = \frac{q_1 d_0}{Z_1 C_0} : \frac{q_0 d_0}{Z_0 C_0} = \frac{q}{Z} * \frac{d_0}{C_0}$$

Maliyyə məhsuldarlığının təsirində eyni qayda ilə hesablanır:

$$\Delta_0 = \frac{q_1 d_1}{Z_1 C_1} : \frac{q_1 d_1}{Z_1 C_0} = \Delta \frac{q}{C} * \frac{q_1}{Z_1}$$

Bütövlükdə dövr ərzində gəlirliliyin ümumi dəyişməsi amilli kənarlaşmalar ilə balanslaşdırılır:

$$\Delta \frac{N}{S} = \Delta_1 + \Delta_2$$

İri firmalar sənaye məhsuldarlığının dəyişməsinə, nəzarət probleminə xüsusi diqqət yetirirlər və xarici amillərin və ya maliyyə məhsuldarlığının rolunu azaltmağa cəhd göstərirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, müəssisənin inkişafı və onun çiçəklənməsi işi ən mühüm şərti qiymətin aşağı salınması hesabına məhsul satışı bazarının genişləndirilməsi hesab edilir. Bu halda ki, bu proses istehsal olunan rusersların qiymətinin aşağı salınması ilə müşahidə olunur, onda müəssisənin gəlirliliyinin dürüst ifadə olunmasında qiymətin defilyasiya rolu aşağı düşür. Bu da təbii olaraq müəssisə rəhbərliyinin diqqətinin sənaye məhsuldarlığının dəyişməsinə nəzarəti, yəni daxili amillərə nəzarəti gücləndirməyə istiqamətləndirir; yəni onları məhsulun material tutumunun və əmək tutumunun aşağı salınmasında, əsas fondların fond veriminin yüksəldilməsinə və i.a. diqqət yetirməyi sövq edir.

3.4. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili

Mənfəətin bölüşdürülməsi müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maliyyə Nairliyinin təminat və metodik göstəricilərin müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq olaraq aparılır.

Müəssisə, büdcə, malgöndөрөнлөр və istehlakçılar, yuxarı orqan və təşkilatlar, elm və texnikanın texniki cəhətdən yenidən silahlanması, fəaliyyətdə olan istehsalın yenidən təşkili və genişləndirilməsi qazanılmış vəsait hesabına sosial inkişaf və maddi stimullaşdırma üzrə götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə borcludur.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı əsas istiqamətlər arasında düzgün nisbətin yaradılması, əsas proporsiyanın effektivliyi və reallığı təmin edir. Həm də, istehlak və yığım istehsalının effektivliyinin yüksəlməsində müəssisənin məsuliyyətinin və maddi marağının gücləndirilməsinin əsas təminatçısıdır.

Mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlilinin vəzifəsi onun yeni təhlilinin daxili, yaxud xarici olmasından asılıdır. Daxili təhlil zamanı əsas vəzifə təmiz mənfəətin artımı ehtiyatlarının axtarılmasından ibarətdir.

Təhlil onu həll etmək üçün aşağıdakıları öyrənir:

1. Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması;
2. Verginin formalaşması amilləri və dinamik;
3. Mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyası və onun konkret istiqamətləri, həmçinin yaradılmış mənfəətin daha səmərəli yerləşdirilməsi yolları;
4. Xalis mənfəətin formalaşması amilləri, bölüşdürülməsi və istifadəsi.

Təhlilin aparılması üçün 2 sayılı «Mənfəət və zərər»lərə dair hesabatın cəlb olunan mənfəət və ondan vergilər üzrə xüsusi hesablaşmalar, vergiyə cəlb olunma üzrə güzəştlər vəsait «Mənfəətdən istifadə hesabı» üzrə cari mühasibat (jurnal – order №15) uçotu məlumatlarından istifadə olunur.

Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisinin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş və razılaşıdırılmış təlimata əsasən yerinə yetirilir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşmasını əyani təsəvvür etmək üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı formada sxemin tərtib edilməsi məqsədə uyğundur (cədvəl 3.4).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil prosesində vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması sxemini tərtib etməklə kifayətlənmək olmaz. Daha əyani təsəvvürə malik olmaq üçün təhlil işi apardığımız müəssisənin konkret məlumatlarından istifadə etməklə analitik cədvəl tərtib etmək və vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləğində olan artma və ya azalmanı hesablamaq mümkündür (cədvəl 3.5).

Bu cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi təhlil işi apardığımız müəssisədə vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləği müqayisə edilən dövr ərzində 117,7 milyon manat (217461-99689) artmış və verginin məbləğində isə artım qüvvədə olan stavkaya uyğun 97,0 milyon manat təşkil etmişdir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləğində müəssisədən asılı olan və asılı olmayan səbəblər təsir göstərə bilər:

- a) Balans mənfəətinin dəyişməsi;
- b) Stavka üzrə vergiyə cəlb edilən mənfəətin dəyişməsi;
- c) Əmlak vergisinin məbləğinin dəyişməsi;
- d) Vergi tutulacaq ümumi mənfəətin məbləğinin dəyişməsi və s.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşmasına təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır (cədvəl 3.6).

Bu cədvəldə göstərilən birinci 5 amilin təsirin müəyyən etmək üçün faktiki məlumatlardan plan və yaxud hesabat məlumatlarını çıxmaq lazımdır. Təhlil işi apardığımız müəssisədə vergiyə cəlb olunan mənfəətin məbləği 3.5 və 3.6 sayılı cədvəllərin məlumatları əsasında tərtib edilmiş cədvəldə amillərin hesabına baş vermişdir.

Cədvəl 3.4

Vergiyə cəlb olunan mənfəətin təhlili

№	GÖSTƏRİCİLƏR	Keçən il	Hesabat ili	Keçən ildən kənarlaşma

1.	Balans mənfəəti	99789 10800	247581 11143	+117792 +333
2.	Stavka üzrə gəlirlərə sair qiymətli kağızlardan gəlirlər			
2.1	Səhmlərdən, istiqrazlardan, sair qiymətli kağızlardan gəlirlər			
2.2	Birja, broker və sair fəaliyyətdən			
3.	Əmlak vergisi	179,6 20	391,6 21	+212 +1
4.	Vergiyə cəlb olunan mənfəət (C ₁ -C ₂ -C ₃)	99609,4	217189,4	+117580
5.	Mənfəət vergisi üzrə güzəştlər hesablanan zaman nəzərə alınan xərclər və məsrəflər	738,4 80	1936,4 99	+1198 +19
6.	Vergiyə cəlb olunan mənfəət (C ₄ -C ₅)	99171	215253	+116082
7.	Mənfəət vergisi məbləği	29751,3 3210	64575,9 3307	+34824,6 +97

Cədvəl 3.5

Vergiyə cəlb olunan mənfəətin formalaşması amillərinin təhlili

№	Amillər	Hesablamalar	Vergiyə cəlb olunan mənfəətin məbləğinə təsiri
1	2	3	4
1	Balans mənfəətinin dəyişməsi	217581-99789 11143-10800	+117792 +343
1.1	Məhsul satışından mənfəət	217257-98115	+119142 +324
111	Satılmış məhsulun həcmi	92800 ($\frac{30500}{29048}$)	+464
1111	Satılmış məhsuldan pul gəliri	92800 ($\frac{45240}{43500} 1$)	+371
111.2	Satılmış məhsulun qalığı	464-371	+93
11.2	Satılmış məhsulun quruluşu	101365280-464	+392
113	Satılmış məhsulun tam maya dəyəri	31712-30500	-1212
114	Satılmış məhsulun qiyməti	41316-40636	+680

1.2	Sair satışdan mənfəət	446-1520	-1044
1.3	Qeyri-satışdan nəticələr	1093-0	+1093
1.3.1.	Qiymətli kağızlardan və şərikli müəssisələrin birgə fəaliyyətindən	-	-
1.3.2	Cərimələr, dəbbələmə pulları və s.	10930	+1093,0
1.3.3	Hesabat lində aşkar olunmuş keçmiş illərin mənfəət və zərəri	-	-
1.3.4	Borcların və debitor borcların daxil olması	-	-
1.3.5	Digər müəssisə və təşkilatlardan alınmış maliyyə köməliyi	-	-
2	Xüsusi stavka üzrə vergiyə cəlb olunan mənfəətin dəyişməsi	-	-
2.1	Şərikli müəssisələrin birgə fəaliyyətindən, aksiyalardan, istiqrazlardan və digər qiymətli kağızlardan	-	-
2.2	Birja, broker və digər fəaliyyətdən	-	-
3	Mülkiyyət vergisinin dəyişməsi	391,6-179,6 21-20	+212 +1
4	Mənfəət üzrə verginin hesablanması zamanı güzəştlərinəzərə alan xərclərin dəyişməsi	1936,4-7384 99-80	1198 -19
Yekun:	Vergiyə cəlb olunan mənfəətin dəyişməsi	217189,4- 99009,4 11023-10700	+117580 +223

Cədvəl 3.6

İlkin məlumatlar (min manat)

№	Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki satılmış məhsulun həcmi plan üzrə	Faktiki
1	Məhsul satışından iş və xidmətlərdən pul gəliri	682808 41054	683170 43623	784741 44323
2	K/t məhsulu istehsalçılara kömək fonduna ayırmalar	6805 412	6935 436	7827 443

3	Müəssisə fonduna ayırmalar	3370 204	3425 231	3877 219
4	Əlavə dəyər vergisinin dəyəri	36633 2210	36810 2320	41479 2345
5	Gəlirdən çıxılan xərclər və ayırmalar	-	-	-
6	Satışdan gələn gəlirlər	636000 38328	636000 40636	731558 41316
7	Satılmış məhsulun tam maya dəyəri	455046 29048	454572 30500	514302 31712
8	Məhsul satışının nəticəsi	180954 9280	181428 10136	217257 9604

Xalis mənfəət müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Balans mənfəətindən büdcəyə ödənilən vergi ödəniş məbləğlərini çıxdıqda yerdə qalan məbləğ müəssisənin xalis mənfəətini təşkil edir. O, müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, likidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, rəqabəti şəraitində işgüzarlıq fəallığı və i.a. problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarını idarə edənlərin diqqətini gəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanması və artması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır.

Bütün fəaliyyət dövrü ərzində müəssisə tərəfindən qazanılan və yığılan mənfəət göstəricisi fəaliyyətinin inkişafını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəriciyə keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəətin, yığım fondların və hesabat ilinin xalis gəliri (vergiləri, yayınlıdırılmış vəsaiti və dividendləri çıxmaqla) daxildir.

Səhmdar kapitalın xalis rentabelliği (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbəti*100), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbəti * 100) və digər bu qəbildən olan göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası, xalis mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və i.a. fondlar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində iş ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Müəssisənin qeyri-istehsal sahələrinin təsərrüfatlarının, müəssisənin fəaliyyətini nizamlayan şirkətlərin, birliklərin və digər orqanların saxlanması üçün ayırmalar da xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisələrin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətində xalis mənfəət göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də xalis mənfəətin formalaşmasını təhlil etməklə, onun daha da artırılmasını təmin edən ehtiyatların aşkara çıxarılması və daha tez səfərbər edilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanması, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə üçün zəruridir.

Əsas məsələ xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən amillər və onların təsir dərəcəsini təyin etməkdir. Xalis mənfəət balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğuna görə balans mənfəətinə təsir göstərən amillər eyni zamanda xalis mənfəətə də bu və ya digər formada təsir göstərir. Buna görə də, əksər amillərin xalis mənfəətə təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalarda xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibində xüsusi çəkisinə dair göstəricilərdən istifadə edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.(cədvəl 3.7.)

Cədvəl 3.7

Xalis mənfəətə təsir göstərən amillərə dair hesablamalar

№	Təsir göstərən amillər	Amillərin təsirinin hesablanması qaydası
I. Xalis mənfəətin dəyişməsi		Faktiki xalis mənfəət məbləği Yan üzrə xalis mənfəət məbləği
O cümlədən, hansı amilin hesabına:		
1	Balans mənfəətinin dəyişməsi hesabına	Cəmi balans mənfəətinin plana nisbətən artması (azalması)

		məbləği balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1	Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması)	Məhsul (iş və xidmətlər) satışından mənfəətin plana nisbətən artması məbləği*balans xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
O cümlədən:		
1.1.1	Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin nisbətən dəyişməsi	Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərə aid mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.2	Reallaşdırılan məhsulun strukturunun plana nisbətən dəyişməsi	Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına mənfəətin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xüsusi çəkisi
1.1.3	Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətləri) tam maya dəyərinin artması (azalması)	Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin plana nisbətən artması (azalması hesabına balans mənfəətinin azalması) artması məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.4	Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin dəyişməsi	Qiymətlərin artması (azalması) hesabına mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1-ci amil üzrə cəmi (1.1.1 + 1.1.2 + 1.1.3 +1.1.4)=1.1		Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır.
1.2	Sair satışdan alınan mənfəətin dəyişməsi	Sair satışdan alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi

		çəkisi
1.3	Satışdan kənar nəticələrin dəyişməsi	Satışdan kənar nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.1	Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrin payla iştirakından alınan mənfəətin dəyişməsi	Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan nəticələr hesabına balans mənfəətin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.2	Alınan cərimə, peniya və məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla)	Faktiki alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla) hesabına balans mənfəətin artımı məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.3	Hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərərləri	Hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərər məbləğlərin arasındakı fərq x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.4	Əvvəllər hesablardan silinmiş borcların, debitor borcların daxil olması	Hesabat ilində daxil olmuş borc və debitor borcu məbləğləri (əvvəllər hesablardan silinmiş) x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.5		
1.3-cü amil üzrə cəmi: (1.3.1+1.3.2+1.3.3+1.3.4+1.3.5)=1.3		
II. Balans mənfəətində xalis məhsulun xüsusi çəkisinin dəyişməsi		
2.1	Gəlirdən verginin dəyişməsi	Faktiki balans mənfəəti x faktiki balans mənfəətində gəlirdən vergi məbləğinin faktiki xüsusi çəkisi – balans mənfəətində xalis

		mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
2.2	Hərəkət etməyən əmlakdan vergi məbləğinin dəyişməsi	Faktiki balans mənfəəti məbləği x faktiki balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin xüsusi çəkisi-balans poan üzrə xüsusi çəkisi
2.3	Mənfəətdən vergi dərəcəsinin dəyişməsi	Faktiki balans mənfəətində təyin olunmuş dərəcə üzrə gəlirə görə verginin faktiki xüsusi çəkisi – plan üzrə xüsusi çəkisi
II amil üzrə cəmi: (2.1+2.2+2.3) = II		Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır.

Mənfəətin təhlilində xalis mənfəətdən, başqa sözdə desək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən nə dərəcədə istifadə edildiyini təyin etmək az əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra yerdə qalan xalis mənfəətdən istədikləri kimi istifadə edə bilirlər. Buna görə də, təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyaları və tendensiyası, bu və ya digər fonda ayırmalar plana və əvvəlki illərə nisbətən artması, yaxud azalması və bu kənarlaşmaların səbəbləri öyrənilir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu, yağım fondu, istehlak fondu (o cümlədən: kollektiv istehlak və fərdi istehlak üçün) və digər fondların yaradılması üçün, sair məqsədlərə xərclənməsinə icazə verilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə xalis mənfəətdən istifadə, onun bölüşdürülməsi göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.(cədvəl 3.8.)

Cədvəl 3.8.

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili

№	Göstəricilər	Plan üzrə		Hesabat üzrə		Artma (+;-)	
		məbləği min	Balans mənfəətində	məbləği min	Balans mənfəətində	məbləği min	Xüsusi çəkisi,

		manat	xüsusi çəkisi, %-lə	manat	xüsusi çəkisi, %-lə	manat	%-lə
A		1	2	3	4	5	6
1	Balans mənfəəti	301642	100,0	300118	100,0	-1542	0,5
2	Xalis mənfəət	193292	64,08	192707	64,21	-586	+0,13
Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi:							
2.1	Ehtiyat fonduna	5721	1,90	6060	2,02	+339	+0,12
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə		X	2,96	X	3,14	X	+0,18
2.2	Yığım fonduna	6830	2,96	5240	1,75	-1590	-0,51
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə		X	3,53	X	2,71	X	-0,82
2.3	İstehlak fonduna	137669	65,42	120640	40,20	-17029	-2522
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə		X	71,22	X	62,60		-9,62
O cümlədən:							
2.3.1	Kollektiv istehlaka, m.m	55050	18,25	48720	1623	-6330	-2,02
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə		X	28,48	X	25,28	X	-3,20
2.3.2	Fərdi istehlaka m.m.	82619	27,39	71920	23,97	-10699	-3,42
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə		X	42,74	X	37,32	X	-5,42
2.4	Sair məqsədlərə						
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə							

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində balans mənfəəti plana nisbətən 1524 min manat, yaxud 0,5% az olmuşdur. Bu səbəbdən xalis mənfəət məbləği 586 min manat azalmış, lakin buna baxmayaraq, balans mənfəətində onun payı 64,08%-dən 64,21%-dək (+0,13) artmışdır. Hesabat ilində mənfəətdən vergi dərəcəsi sabit qalan, planda nəzərdə tutulduğundan az ba-

lans mənfəəti əldə edilən şəraitdə balans mənfəətində xəls mənfəətin xüsusi çəkisinin 0,13% artması, büdcəyə ödənilən digər vergilərin azalması ilə izah olunur.

3.5. Mənfəət və zərərlərin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsi

Mənfəət və zərərlərin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsində bütün təsərrüfat obyektlərinin bazar münasibətləri prinsipinə keçirilməsinin müstəsna əhəmiyyəti var. Ona görə də, son dövrlərdə Respublika Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunların tələblərinə müvafiq olaraq, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin daha genişləndirilməsi ön plana çəkilmişdir.

Bazara keçidlə əlaqədar olaraq, yeni təsərrüfatçılıq metodlarının həyata keçirilməsi müəssisə vəsaitləri, onların əmələgəlmə mənbələri və onlardan istifadə üzərində nəzarət formalarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan mühasibat uçotunun və təhlilin üzərinə də bir sıra vəzifələr düşür. Xüsusilə, bazar münasibətlərinə keçid mühasibat uçotu sistemində və təhlildə ciddi dəyişikliklər edilməsini zəruri edir ki, bu da uçotun bir çox sahələrinə aiddir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlərin uçot həllinin düzgün müəyyənəndirilməsi yeni təsərrüfatçılıq metodlarının tətbiqini təhlükə qarşısında qoyur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən özünün müsbət həllini gözləyən problemlərdən biri də bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mühasibat uçotunun və iqtisadi təhlilin təşkili və yaxud müəssisələrin gəlirlərinin düzgün müəyyənəndirilməsi və istifadəsi məsələsidir. Belə ki, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsi mənfəətin əmələ gəlməsi və bölüşdürülməsi təyinatında bir sıra dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, bu da mühasibat uçotunda və iqtisadi təhlildə ciddi dəyişikliklər aparılmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatının tətbiqinədək müəssisələrdə ümumi gəlirin məbləğini müəyyən etmək üçün məhsulun iş və xidmətlərin satışından gələn

gəlirdən yalnız material xərclərinin çıxılması tələb olunurdu. Mühasibat uçotunda isə xərc hesablarında istehsala çəkilən bütün xərclər cəmləşdirilir. Bu məsələni həll etmək üçün mətbuatda müxtəlif təkliflər irəli sürüldü. Problemə dair vahid rəy və direktiv qərar olmadığı üçün o hər yerdə bir cür həll edilir ki, bu da uçotun mühüm prinsiplərindən biri olan bütün müəssisə və təşkilatlarda onun vahidliyini pozur. Odur ki, bu cür iri miqyaslı və xüsusi əhəmiyyətli təsərrüfatçılıq metodları təklif və tətbiq edilməyə başlanılmazdan əvvəl digər məsələlərlə yanaşı, onların uçot həlli də tam işlənib hazırlanmalı və vahid rəyə gəlinməlidir. Əks halda böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən hər hansı bir yeni metodun tətbiqi təhlükə qarşısında qalır, onun üstünlükləri heçə enir, uçotun vahidliyi pozulur və sairə. Bu nöqsanları yuxarıdakı məsələ haqqında da demək olar. Belə ki, göstərilən üsulun bir sıra üstünlüklərə malik olmasına baxmayaraq, bu sahədə bir sıra hüquqi, maliyyə və uçot məsələləri əhlil edilmədən onun tətbiqinə sərəncam verildiyi üçün problemə çevrilmişdir. Bitməmiş istehsal qalığının qiymətləndirilməsinin yüklənmiş və satılmış məhsullara düşən faktiki material xərclərinin müəyyən edilməsinin, ümumi və qalıq gəlirinin hesablanması və s. vahid qaydasının olmamasını bu problemlərə aid etmək olar. Bundan başqa mal alanın ödəmə qabiliyyətinin olmamasından onun dəyərini ödəməməsi (debitor borclarının artması), maddi-texniki təchizatda, nəqliyyatda təmin etmədə mövcud olan qeyri-ahəngdarlıq və s. bu kimi müəssisənin özündən asılı olmayan hallar müəssisə gəlirinin normal yaradılması və əmək haqqının normal verilməsi ahəngini poza bilər. Belə hallarda da müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən vahid bir qayda nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də, yuxarıda göstərilən və digər problemləri kompleks, düzgün və qarşılıqlı şəkildə həll etmədən mənfəətin yeni qaydada bölgüsünün tətbiqi qeyri-mümkündür. Tam işlənib hazırlanmamış və sınaqdan keçirilməsi metodunun tətbiqi bir çox neqativ hallara gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, müxtəlif təsərrüfat subyektlərində iqtisadi göstəricilərin müqayisəsi və onların xalq təsərrüfatı miqyasında ümumiləşdirilməsi çətinləşə-

cəkdir. O ki qaldı bu kompleks problemin tərkibində uçot məsələlərinin həllinə bunların həll edilməsi üçün bir sıra əsaslandırılmış tədbirlər hazırlanmalıdır.

Məlum olduğu kimi, burada uçota və iqtisadi təhlilə aid əsas məsələlərdən biri sintetik uçotda material məsrəflərinin həcmi haqda dürüst məlumat əldə etməkdir. Bunun üçün əmək ödəmələrinin sintetik uçotunu istehsal məsrəflərinin digər ünsürlərindən ayrıca təşkil etmək və bu məqsədlə xüsusi analitik hesabdən istifadə etmək lazımdır. Ay ərzində göstərilən analitik hesabın kreditindən «Bölüşdürülməmiş mənfəət» hesabının müvafiq subhesabının debetinə silinməlidir. Material məsrəflərinin uçotu isə yenə mövcud qayda ilə xərc hesablarında həyata keçirilməlidir.

Mənfəətin düzgün müəyyənləşdirilməsində və təhlilində ikinci əsas problem məhsulun maya dəyərinin hesablanması məsələsidir. Bir çox iqtisadçılar mənfəətin müstəqil qaydada bölgüsünün tətbiqi şəraitində məhsulun maya dəyərinin hesablanmasını və ümumiyyətlə, kalkulyasiya işini qeyri-zəruri hesab edirlər.

Bu göstərici istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Təsərrüfadaxili hesablaşmaların genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq onun əhəmiyyəti daha da artmışdır. Onun hesablanılmaması həm topdansatış, həm də sərbəst qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində təhriflər yaradır, mənfəət, rentabellik və s. kimi göstəriciləri aradan çıxarır, daxili təsərrüfat hesabının möhkəmlənməsinə nəzarət etməyə mane olar və s.

Buna görə də, mənfəət bölgüsünün mövcud qaydasından asılı olmayaraq maya dəyərinin uçotunun və təhlilinin aparılmasını mütləq iqtisadi zərurət hesab etmək lazımdır. Başqa sözlə, uçotda maya dəyəri haqqında məlumat almaq üçün hər ayın sonunda təklif edilən analitik hesabda cəmlənmiş məbləğin hesablama yolu ilə material məsrəflərinə əlavə edilməsi kifayətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin sərbəst qaydada bölgüsünü tətbiq edən bir çox sənaye müəssisələrində əmək ödəmələri fondundan istiadəyə operativ nəzarət etmək əslində xeyli çətinləşir. Mənfəətin sərbəst qaydada bölgüsünə

Əslində tam etinasızlıq göstərilməsi bir sıra zəruri fondlara vəsait ayrılmasına maneçilik törədir. Başqa sözlə, artıq müəssisələrdə yığım fonduna demək olar ki, heç bir vəsait ayrılmaz.

Son dövrlərdə müəssisələrin əldə etdikləri gəlirlərin böyük hissəsi həm əlavə dəyər vergisi, həm də aksizlər şəklində onların əlindən alınır. Nəticədə müəssisələrdə keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına heç bir maraq qalmır.

NƏTİCƏ

1. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mənfəət və zərər haqda hesabat formasında ciddi dəyişikliklər aparılmalıdır. Başlıca dəyişikliklər son maliyyə nəticələri hesablanılan zaman məhsul, iş və xidmətlərin satışından çıxılan istehsal xərclərinin tərkiblə əlaqədardır. Bu tərkib məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyəri, kommersiya xərcləri və idarəetmə xərcləri kimi mühasibat uçotunun mövcud qaydalarına uyğun surətdə müəyyənləşdirilir. Lakin forma analitiklikdən çox uzaqdır.

2. Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın formalaşmasının əsasını hesablama prinsipi təşkil edir. Kassa metodu adlanan bu metodun respublikanın uçot praktikasında tətbiq olunması məqsəddə uyğundur. Hesablama prinsipinə uyğun olaraq məhsulların (iş və xidmətlər) satışından gəlirlər, onlar yola salındığı andan və malalanlara hesablaşma sənədləri təqdim olunduqdan sonra müəyyənləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, satışın həcmi iki əlamət mövcud olduqda əks etdirmək lazımdır: a) məhsulların və malların yola salınması, iş və xidmətlər; b) malalanlara (sifarişçilərə) hesablaşma sənədlərinin təqdim olunması.

Praktika göstərir ki, hazırda «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabatın «Sair xərclər» maddəsində patent haqda lisenziya alınmasına çəkilən xərclər, «nou-hau» və s. qeyri-maddi aktivlər daxil edilir. Xarici ölkələrin uçot praktikasında patentdən istifadə hüququnun dəyər qiymətilə, habelə «nou-hau» və s. ayrıca balansarxası hesabda uçota alınır. Belə bir qaydanın respublika müəssisələrində tətbiqi haqda düşünməyə dəyər.

3. Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan təşkilatlarda «İnzibati xərclər» maddəsində belə təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər əks etdirilir. 2 sayılı hesabat forması bu qaydada uyğunlaşdırılmalıdır.

4. Xarici ölkələrin beynəlxalq praktikasında belə bir qayda mövcuddur ki, təşkilat özünün uçot siyasətində ümumtəsərrüfat xərclərinin bilavasitə 601 «Satış» hesabına silinməsinə nəzərdə tutmuşdursa, onda həmin xərclərin satışa düşən hissəsi «Məhsulların, malların, iş və xidmətlərin satışı» maddəsində qeydə alınmalıdır. Belə bir qayda təcrübədə özünü doğruldur və onun tətbiqinə ciddi ehtiyac duyulur.

5. Beynəlxalq praktikada borc vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlər necə bir maliyyə əməliyyatlarından baş verən zərərlər kimi qeydə alınır və «Ğmumi mənfəət (zərər)» hesabının kreditinə silinir. Bizim uçot praktikasında da belə bir qaydaya əməl olunması məqsədəuyğun ola bilərdi.

6. Belə hesab edirik ki, hesabat məlumatlarında təhriflərə yol verilməsinin qarşısının alınması məqsədilə ehtiyatların qiymətləndirilməsinin seçilmiş metodu daimi olmalı və xüsusən də il ərzində dəyişikliyə məruz qalmamalıdır.

7. Balans maddələrinin qiymətləndirilməsi metodlarının informativ qaydada təhlili nəticəsində belə bir fikrə gəlmək olar ki, müxtəlif operativ, taktiki və strateji vəzifələri həll edən zaman çoxsaylı qiymətlər modelinə üstünlük verilməlidir. Dünya təcrübəsinə əsasən təşkilatın malik olduğu əmlakı minimum üç qiymətlə qiymətləndirmək məqsədə uyğundur:

- Tarixi, başqa sözlə faktiki qiymətlə;
- Tarixi, lakin həmin obyektlər üzrə gözlənilən gəlirləri nəzərə almaq şərtilə;
- Təşkilatın satış qiymətlərini nəzərə almaqla, cari bazar qiymətilə.

8. Satışın maya dəyərini müəyyənləşdirmək üçün müəssisədə mövcud olan marjinal gəlirlərin cari bazar qiymətlərini azaltmaq yolu ilə müəyyənləşdirmək tövsiyyə olunur. Satışın qiyməti və satılmış məhsulların istehsal maya dəyəri arasındakı fərq satılmış məhsulun həcmnin marjinal gəlirinin məbləğini təşkil edir. Hazır məhsulların qiymətini aşağı salmaq üçün hesabat ili ərzində mövcud olan marjinal gəlirlərin orta faizini

hesablamaq təklif edilir.Bunun üçün məhsul satıŐı ilə ümumi gəlir arasındakı fərqi satılmıŐ məhsulun istehsal maya dəyərinə bölmək lazımdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”- dərslik, 35 ç.v.- 2003-cü il (müəlliflər kollektivi tərəfindən)
2. S.M. Səbzəliyev, R.Ş. Hacıyev- “Auditin əsasları”- dərslik, 31,0 ç.v. 200-cü il.
3. S.M. Səbzəliyev - “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”- dərs vəsaiti 11116 ç.v. –2003-cü il.
4. Q.R. Rzayev – “Mühasibat uçotu və audit” – dərs vəsaiti, 20,7 ç.v. 2008 – ci il
5. S.M.Səbzəliyev, S.Ə.İbrahimova, Ə.İ.Daşdəmirov – “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”fənni üzrə test və tapşırıqların məcbuəsi, dərs vəsaiti, 12,8 ç.v. 2002-ci il.
6. Q.R Rzayev – “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit” dərs vəsaiti, 10,8 ç.v 2000-ci il.
7. Q.R Rzayev – “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”, dərs vəsaiti, 11 ç.v. 2004 – cü il.
8. R.Ş. Hacıyev “Təftiş və nəzarət”,dərslik, 35 ç.v,2000- ci il.
9. И.М. Дмитриева. Бухгалтерский учет и аудит, М., 2002.
10. Управленческий учет (под. ред. А.Д. Шеремет),М., 2001.
11. М.Ю. Медведев. Учетная политика: бухгалтерская и налоговая. М, 2003.
12. О.В. Соловьева. МСФО и ГААП: учет и отчетность. М,2003.
13. О.В. Морозова, И.Г. Васина. Расчет по договорам лизинга. «Особенности бухгалтерского учета и налогообложения» М, 2003.
14. Н.Н. Хохонова. Международные стандарты финансовой отчетности. Ростов- на- Дону, 2002.
15. Т.И. Малькова. Теория и практика международного бухгалтерского учета. Санкт – Петербург, 2001.
16. О.В. Рожнова. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. М, 2003.
17. Бухгалтерский учет (под. ред. И.Е. Тишкова) Минск, 1999.
18. Финансовый учет (под. ред. В.Т. Гетьмана) М, 2002
19. Нидлз Б, Андерсон Х, Колдуелл Д, Принципи бухгалтерского учета. М,1994.
20. Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААР.М, 1998.
21. Мюллер Г.И др. Учет; международная перспектива. Минск, 1996.
22. Ж.Ришар. Бухгалтерский учет: теория и практика. М, 2000.

23. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. М,1996.
24. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. М, 2000.
25. Соловьева О.В. Зарубежные стандарты учета и отчетности. М, 1998.
26. Стуков с.а., Стуков Л.С. Международная стандартизация и гармонизация учета и отчетности. М, 1998.
27. Хендриксон Э.С., Ван Бреда М. Ф. Теория бухгалтерского учета. М, 1997.
28. Шнейдман Л.З. Тенденции регулирования бухгалтерского учета в международной практике. М, 1997.
29. Богатин Ю., Управленческий учет, М., 2007
30. Васильева Л., Бухгалтерский управленческий учет, М., 2009
31. Воронова Е., Управленческий учет на предприятии, М., 2006
32. Друри К., Управленческий и финансовый учет (перевод с англ.), М., 2007
33. Керимов В., Бухгалтерский управленческий учет, М., 2009
34. Шеремет А., Управленческий учет, М., 2009
- 35.Х орнгрен Ч., Управленческий учет(перевод с англ.), Питер-2008
36. Фалько С., Контроллинг для руководителей и специалистов, М,-2008
37. Хан Д., Планирование и контроль: концепция контроллинга (перевод с нем.), М.-1997
38. Кукурина И., Управленческий учет, М., 2008
39. Аткинсон Э., Управленческий учет (перевод с англ.), М., 2007
40. Зонова А. Бухгалтерский учет и анализ, М.-2009
41. Хамидулина Г., Управление затратами, М.-2004.